ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 14
(19645)
2023 чылдың
март 1
среда

Хүннүң үнери – 07:29
Ажары – 18:20
Хүн дурту – 10:51

Садар өртээ хостуг

12+

Ивижилер байырлалы–2023

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырттырган чуруу.

Владислав Ховалыг: кыдыынга артпас

Тываның Баштыңы – регионнуң чурттакчыларының ТДО-га киржилгезиниң болгаш барыын чурттарның кызагдаашкыннарының республиканың экономиказынга салдарының дугайында...

/ 2–3-кү арыннарда

Дадывырны хөй төлээрге – септелге дүргедээр

Республиканың хоорайларында болгаш кожууннарында чаагайжыды туткан хөй каът бажыңнарның ниити өнчүзүнүң септелгези – оларның материал-техниктиг байдалын экижидериниң, үр үеде эдилелин хандырар талазы-биле эргежок чугула хемчег...

/ 5-ки арында

84,72 млн рубльди 2022 чылда капитал септелге ажылдарынга чарыгдаан.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың март 1 | № 14 (19645)
ШЫН

| КЫСКАЗЫ-БИЛЕ |

Тудугга үлүүн киириштирген

Тывада үлүг киирилделиг тудуг институту шапкын хөгжүлдени алган. Росреестрниң республикада эргелели чүгле эрткен чылын хамаатылар-биле тудуг организацияларының аразында чарган 366 керээлерни бүрүткээн. Чыл бурунгаар, азы 2021 чылда, Тывага ындыг керээлер чардынмайн турганын деңнелгеге ап болур.

Бөгүнде Тывада «Восток», «Энергострой», «Новый город» база «Азимут» тудуг компаниязы – тускайлаттынган тудуг организациялары келир үеде бажың ээлериниң акша-хөреңгизин киириштирип, тудуг ажылдарын чорудуп турар. 2022 чылда үлүг киирикчилериниң киржилгези-биле Кызылда Суворов биле Олег Саган-оол кудумчуларда база Спутник микрорайонунда хөй аалдыг 5 бажыңны ажыглалче киирген.

Республикада ажылдап турар дөрт компанияга бо чылын «Трансстрой» башкарыкчы компания» тускайжыттынган тудуг организациязы каттыжып, «Мөңгүн» чурттталга комплекизиниң бирги ээлчээнде хөй аалдыг дөрт бажыңның тудуунче кирген. Республиканың чурттакчылары чаа тудуг организациязы-биле үлүүн киириштирер керээлерни чарып эгелээн. Ниитизи-биле 2424 дөрбелчин метр 6 каът бажыңда квартирага бирги керээни февраль 9-та бүрүткээн. «Мөңгүн» чурттталга комплекизиниң девискээринге аңгы-аңгы каъттарлыг хөй аалдыг 37 бажыңны тудары планнаттынган.

Үлүг киирилдези-биле туткан чурттталга бажыңын ажыглалче киирерингe чөпшээрелди берген соонда, тудуг организациязы дамчыдып-хүлээткен акты-биле тудугга үлүүн киириштирген киржикчиге квартираны дамчыдыптарга, ооң ээзи өнчү ээзиниң эргезинге күрүне бүрүткелиниң дугайында билдириишкинни киирер эргелиин Росреестрниң республикада эргелели сагындырган.

/ Тываның Чазааның парлалга албаны.

| ИНТЕРВЬЮ |

Тываның Баштыңы – регионнуң чурттакчыларының ТДО-га киржилгезиниң болгаш барыын чурттарның кызагдаашкыннарының республиканың экономиказынга салдарының дугайында.

Владислав Ховалыг:
КЫДЫЫНГА АРТПАС

Донецк Улус Республика-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы чарарын Тыва планнаан, Сибирьниң бо регионунуң чурттакчылары Донбасска гуманитарлыг дузаны чедирип, тускай дайынчы операцияга идепкейлии-биле киржип турар. Шериг албан-хүлээлгелиг чеже чаңгыс чер чурттуглары дузаны ап турарының, олар Шагааны канчаар эрттиреринiң, барыын чурттарның кызагдаашкыннары регионнуң экономиказынга кандыг салдарлыг болганын, чугула төлевилелдерни канчаар боттандырып турарын болгаш келир үеде планнар дугайында ТАСС информация агентилелинге Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг чугаалап берген.

ТУСКАЙ ДАЙЫНЧЫ ОПЕРАЦИЯДА ДАЙЫНЧЫЛАРГА ШАГАА

– Владислав Товарищтайович, 2023 чылды Тывага Улустуң деминиң чылы кылдыр чарлаан. Силерниң бодуңарга улустуң деми чүү дээрзин канчаар тайылбырлап болур силер?

– Бистиң чуртувус, кижи бүрүзү амгы үеде нарын бергедээшкиннерге таваржы берген. Тускай дайынчы операция чоруп турар-дыр. Шиитпирлиг хөделиишкиннерни болгаш бүгү курлавырларны мөөңнээрин күрүнеден ол негей берген, а ниитилелден – демни болгаш деткимчени. Демин кадары, бергелерни кады ажып эртери, бот-боттарынга шынныы-биле дузалажыры – российжилерниң ылгалдыг чаңчылы.

Бот-боттарынга дузалажыры болгаш деткижери – тыва улустуң мөзү-шынарының үндезини, бистиң төөгүвүстүң, культуравыстың болгаш ёзу-чаңчылдарывыстың сүлдесүзүү. Бистиң өгбелеривис ынчаар чурттап чораан, бис база олар ышкаш чурттап чор бис. Ынчангаш Улустуң деминиң чылын чарлааш, чүгле Тываның чурттакчыларын эвес, хөй националдарлыг, хөй шажын-чүдүлгелиг бистиң улуг чуртувустуң шупту чурттакчыларын улам-на демниг болурунче кыйгырып тур бис. Бистиң чуртувусту долгандыр, президентини долгандыр кажандан-даа демниг кылдыр каттыжып, хөй-ниити херекче кижи бүрүзү үлүг-хуузун бодунуң шаа-биле киирер ужурлуг.

Аңгы-аңгы регионнарның дайынчылары кады-кожа дайылдажып, Төрээн чуртту камгалап турар. Кым-даа кыдыынга артпас ужурлуг, болуп турар чүүл Россияның чурттакчы бүрүзүнге хамаарылгалыг. Сүлде-сүзүүвүстүң күштүү, хамааты харыысалгавыс, кол-ла чүве Төрээн чуртувуска ынакшылывыс шупту чүүлдерни шыдажып үнерингe болгаш ажып эртеринге дузалаар.

– Россияның чаа регионнарынга чордуңар бе? Тываның хөй чурттакчылары ТДО-да киржип турарын билир бис.

– Донецк биле Луганск Улус Республикаларга эрткен чылдың декабрь айда барып чордум, бистиң дайынчыларывыс-биле ужураштым. ТДО-нуң эң-не эгезиден-не оларның-биле сырый харылзааны тудуп турар бис. Ниити санаашкыннар-биле алырга, амгы үеде ында 3 муң хире бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс ында бар – ол дээрге Тываның чурттакчыларының барык 1 хуузу-дур. Чоокку үеде, Шагаа бүдүүзүнде, оларның-биле телекөвүрүг эрттирдивис. Ынчан бистиң ламаларывыс мөргүлдү эрттирген, ТДО-нуң киржикчилери боттарының төрелдери болгаш чоок кижилери-биле көржүп ужуражыр аргалыг болган.

ДУР-биле садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш социал-культурлуг кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы чарарынга белеткенип турар бис. ДУР дээрге экономика болгаш культура талазы-биле күчүлүг регион болгай. Кады ажылдажылгага ажыктыг боор чүүлдер регионнарның кайызында-даа бар. Бети дизе хөмүр-даш казып тывары болгаш ону болбаазырадыры.

Тываның Националдар херектериниң талазы-биле агентилели диаспоралар-биле ажылды күштелдиргеш, чаа регионнарның чурттакчыларынга гуманитарлыг дузаны чедирери-биле база катап чоруур.

– Тываның шериг албан-хүлээлгелиглери болгаш оларның өг-бүлелери кандыг дузаны ап болурларыл?

– Биске эң-не кол чүүл – шериг албан-хүлээлгелиглер болгаш оларның өг-бүлелери күрүненiң болгаш ниитилелдиң талазындан улуг хемчээлдиг дузаны болгаш деткимчени алырынга бүзүрелдиг боору. Ынчангаш шериг албан-хүлээлгелиглерге болгаш оларның өг-бүлелеринге дузаның каттышкан республика штавын тургускан бис. Гуманитарлыг дузаны чыырынга кижилер шын-на сагыш-сеткилинден болгаш хөрек-чүрээниң ханызындан дузалажып турарлар. А бис гуманитарлыг шимчээшкинни социал албан черлериниң, эрге-чагырганың чадаларының деңнелинге деткиир болгаш башкарар организастыг ажылдарны чорудуп турар бис.

(Уланчызы 3-кү арында).

| ТУСКАЙ ДАЙЫНЧЫ ОПЕРАЦИЯ |

Маадырларга шаңналдар

Украинада Россияның чорудуп турары тускай дайынчы операция үезинде эрес-маадырлыг чоруун көргүзүп, амы-тынындан чарылган дайынчыларга тывыскан “Мужество” орденнерни оларның өг-бүлелеринге тыпсырының ээлчеглиг ёзулалы Тываның Дээди Хуралының хуралдаар залынга болуп эрткен.

Тускай дайынчы операция үезинде эрес-маадырлыг чоруун көргүзүп, амы-тынындан чарылган анаа дайынчылар Соян биле Дмитрий Дивииге, матрос Кайгал-Маадыр Сатка, гвардия ефрейтору Шолбан Хертекке болгаш улуг прапорщик Александр Ооржакка “Мужество” орденнерни Россияның Президентизиниң Чарлыы-биле тывыскан.

ТДО үезинде эрес-маадырлыг чоруун көргүзүп, амы-тынындан чарылган анаа дайынчы Чингиз Чонданга “За отвагу” медальды болгаш “Мужество” орденни тывыскан, биче сержант Алдын Амырдага “ТДО-нуң киржикчизи” медальды болгаш “Мужество” орденни тывыскан.

Украинада Россияның чорудуп турары тускай дайынчы операция үезинде амы-тынындан чарылган дайынчыларның шаңналдарын өг-бүлелеринге тыпсырының мурнунда Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы Виктор Глухов, Тываның Баштыңының ТДО талазы-биле тускай төлээзи Тимур Куулар, республиканың шериг комиссарының оралакчызы Андрей Басенков олар Тываның хөй национал чонунуң мурнундан тускай дайынчы операция үезинде амы-тынындан чарылган дайынчыларның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илереткеннер. Оларның оолдарының маадырлыг чоруун Россияның болгаш Тываның чурттакчылары кажан кезээде утпас дээрзин демдеглээннер.

/ ТР-ниң Дээди Хуралының парлалга албаны.

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Деткимчениң аргалары бисте хөй. Олар дээрге аъш-чем аймаан, хөмүр-дашты, одаар ыяшты шериг албан-хүлээлгелиглерниң өг-бүлелеринге чедирери, хоорайлардан мобилизастаттырганнарның өг-бүлелеринге чурттал-га-коммунал ачы-дузазынга чиигелделерни көргүзери дээш оон-даа өске. Мобилизастаттырганнарның 17 хар чедир назы-харлыг ажы-төлүнүң уруг бүрүзүнге 5 муң рубль, мобилизастаттырганнарның кижи бүрүзүнге 100 муң рубль акшаны төлээри.

Шериг албан-хүлээлгелиглерниң ургуларынга болгаш оларның кадайларынга республиканың девискээринге хөй-ниити транспортунга халас чоруурунуң, бөлгүмнерге, секцияларга халас киреринiң дугайында чарлыкты белеткеп кылган, ону бадылаарының талазы-биле ажылдар амгы үеде чоруп турар.

САНКЦИЯЛАРГА ЧӨРҮШТҮР

– Эрткен чылды сактыылыңар, барыын чурттарның кызагдаашкыннары регионнуң экономиказынга чүү хире салдарлыг болганыл?

– Ийе, чыл нарын болду, ынчалза-даа республика ону төлептиг шыдажып эрткен. Социал хүлээлгелеривисти шуптузун күүсеттивис, амгы үеде Тывада боттандырып турар национал төлевилелдер талазы-биле сорулгаларывысты шуптузун боттандырдывыс. Эрткен чылда Тывага инфляция Сибирьде эң-не чавыс болду, 10,25 хуу (СФО-да – 12,2 хуу – ТАСС-тың демдеглели).

Планнар улуг турган, эң ылаңгыя үлетпүрнү хөгжүдер талазы-биле, аңаа барыын чурттарның кызагдаашкыннары салдарлыг болган. Ак-Суг чес-порфир чыдынынга тудар даг-руда комбинадының төлевилелинге өскерилгелерни киирер ужурга таварышкан. Төлевилел ёзугаар бо комбинатка барыын чурттарның дериг-херекселдерин тургузары, технологияларын ажыглаары көрдүнген турган. Ол дериг-херекселдерни тургузары, барыын технологияларны ажыглаары болдунмас апарган.

Амгы үеде “Росатом” корпорация комбинатты сонуургап турар. Ооң специалистери Ак-Суг чес-порфир чыдынын барып көрүп, байдалды сайгаргаш, ону багай эвес деп үнелээннер. Ажылдарны эгелээр дугайында шиитпирни “Росатом”-биле кады февраль-март айларда хүлээп алырынга идегеп турар бис. Российжи дериг-херекселдер болгаш технологиялар бар болганының ачызында нарын айтырыгларның чамдыызы шиитпирлеттинген деп болур. Даг-руда комбинады республикага эң улуг үлетпүр бүдүрүлгези боор, аңаа 2 муң ажыг кижи ажылдаар.

– Экономиканың хөгжүлдеже деткимчезин алган адырлар амгы үеде бар бе?

– Бергедээшкиннер турза-даа, ап чоруткан хемчеглерниң ачызында регионнуң чиик үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң бирээзинге пөс-таавы кылыгларын бүдүрүп үндүрери элээн көвүдээн, ол бүдүрүлгеге продуктуларның чаа хевирлерин бүдүрүп үндүрүп турар апарган. Регионнуң аъш-чем талазы-биле айыыл чок чоруун хандырар сорулгалыг көдээ ажыл-агый адырынга даштыкы кызагдаашкыннар шаптыктыг болбаан. Эът болгаш сүт бүдүрүлгезин көвүдедиринче, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырынче улуг кичээнгейни бөгүн салып турар бис.

Республиканың агроүлетпүр комплекизинче инвестициялар көвүдеп, элээн улуг агроүлетпүр төлевилелдерин боттандырып турар. Болбаазырадып каан ногаа аймаанның улуг шыгжамыры март айда Сукпак суурга ажыттынар. Балык эъдин болбаазырадыр болгаш савалаар Сибирьде эң баштайгы заводту ажыглалга киирер, ооң күчүзү – чылда 360 тонна балыкты болбаазырадыр.

Чуртталга бажыңнарының тудуу база дүргедеп турар. Найысылал Кызыл хоорайга болгаш ооң чоогунда Каа-Хем суурга комплекстиг микрорайоннарны тудуп, тудуг ажылдарының хемчээлин улгаттырар. 2030 чылга чедир 1,4 миллион дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын тудар. Россияда амгы үеде бир кижиге хамаарыштыр чуртталга шөлүнүң хемчээли 18 дөрбелчин метр болза, Тывада 14 дөрбелчин метр.

Чуртталга бажыңнарының тудуун көвүдедири – регионнуң кол сорулгаларының бирээзи. Ынчангаш 2 хуу чиигелделиг ипотеканы бистиң регионга киирерин база саналдаан мен. Амгы үеде бо программаны Ыраккы Чөөн чүкте ажыглап турар. Бистиң республикага бо төлевилелдиң оператору Дом.РФ күрүне компаниязы бооп болур.

Ону Тывага боттандырарын чедип алырын элээн каш айлар дургузунда чугаалажып келдивис. Чиигелделиг ипотека талазы-биле регион программазы ёзугаар республикага баштайгы дээрезинде 5 муң чаа квартираларны тударын планнадывыс. Айтырыгны амгы үеде Россияның Тудуг, Саң-хөө яамыларының болгаш Дом.РФ күрүне компаниязының деңнелинде сайгарып, шиитпирлеп турар. Бо айтырыг талазы-биле шиитпирни Россияның чазаа март айда хүлээп аптар боор деп бодап тур мен.

– Регионнуң хөгжүлдези электри энергиязы-биле хандырылгадан хамааржыр деп, чаңгыс удаа эвес медеглеп турган болгай. Электри энергиязы-биле хандырылга айтырыын регионда канчаар шиитпирлеп турарыл?

– Ону шиитпирлээрде, Россияның чазааның бадылап кааны электри энергиязы-биле хандырылганың комплекстиг планынга даянып турар бис. Ак-Суг чес-порфир чыдынын электри энергиязы-биле хандырарының талазы-биле ажыл эгелээн. Үлетпүр бүдүрүлгелерин электри энергиязы-биле хандырарындан аңгыда, Кызыл хоорай база немелде электри энергиязын алыр. А ол дээрге хоорайның инфраструктуразын хөгжүдеринге болгаш чуртталга бажыңнарының тудуун көвүдедиринге дыка улуг деткимче. Ат-сураглыг дыштанылга чери Дус-Хөлдүң эриин эрткен чылын электри чырыы-биле хандырып шыдадавыс. Ооң ачызында аңаа дыштанып кээр туристерниң саны көвүдээн.

АЗИЯЖЕ СОҢГА

– Хандагайтыда кызыгаар эрттирилге пунктузун чаартып, Кызылдың аэропортунда база ажылдар чоруп турар? Чурттар аразында транспорт коридорун ажыдар айтырыгны силер чаңгыс удаа эвес көдүрүп келдиңер. Ол төлевилелдер кандыг байдалдыгыл?

– Бир эвес силер Моолбиле кызыгаарда Хандагайты эрттирилге пунктузунуң дугайында чугаалап турар болзуңарза, ол объектиде амгы үеде тудуг-септелге ажылдары чоруп турар. Чаартылга ажылдарын 2023 чылдың декабрь айга чедир доозар сорулганы салган бис.

Эрткен чылдың декабрьда Кызыл аэропортунда кызыгаар эрттирилге пунктузунуң чурттар аразының секторунуң техниктиг чаартылгазының ажылдары эгелээн. Ооң чагыкчызы “Росгрантудуг” күрүнеиң федералдыг бюджет албан чери, керээниң түңү 278 млн рубль. Бо объектини ажыглалга киирериниң хуусаазы 2023 чылдың декабрь ай.

Үстүнде кызыгаар эрттирилге пунктуларында чаартылга ажылдары орту кире берген. Оларны ажыглалга киирери Тыва болгаш ооң чоогунда регионнарның хөгжүлдезинге база көскү салдарлыг, садыглажыышкынны, туризмни, бүдүрүлгени болгаш ачы-дуза чедирерин сайзырадырынга идиглиг боор.

Чурттар аразында транспорт коридорларының дугайында чугаалажып тура, Тываның эптиг географтыг байдалын база катап сагындырып каары артык эвес. Төп Сибирьниң мурнуу ужунда чыдар Тыва Республика Азияның географтыг төвү, ол ышкаш Азия-Оожум океан девискээринде чурттарже чайгаар бүткени хаалга. Тыва Республика биле Кыдат Улус Республиканың Синьцзян-Уйгур автономнуг районнуң чазактарының аразында дугуржулгада планнаттынган хемчеглерни чоокта чаа база катап чугулалап көдүрдүвүс.

Тываны таварты чурттар аразында транспорт коридорун ажыдары – амгы үениң геополитиктиг болгаш садыг-экономиктиг байдалынга кончуг ажыктыг төлевилел. Бойдустуң казымал байлактарының курлавыры дыка хөй, транспорт логистиказынга кончуг эптиг Тыва барыын чурттар кызагдаашкыннар дайыннарын чарлаан үеде чаа геостратегтиг – экономиктиг, харын-даа мырыңай политиктиг чаа байдалды хевирлээринге бодунуң көскү үлүүн киирип болур. Россия Азияже соңганы ажыдып, ооң кызыгаар чок рыногунче Тыва – Моол – Кыдат дамчыштыр эң кыска маршрутту чорудуп болур.

Ынчангаш эрткен чылын регионнар аразының “Сибирское соглашение” ассоциацияның хуралынга чурттар аразында Россия – Моол – Кыдат транспорт коридорун ажыдар саналды киирген мен. Мээң саналымны СФО-нуң Сибирь регионнарының удуртукчулары болгаш Президентиниң СФО-да бүрүн эргелиг төлээлери мээң саналымны деткээн.

Транспорт коридорун ажыдары – амгы үеде кол айтырыгларның бирээзи. Красноярск – Абакан – Кызыл – Хандагайты – Боршоо эрттирилге пунктузу автомобиль коридору Моолдуң Улаангом, Ховд, ооң ыңай Кыдаттың Урумчи хоорайже кире бээр. Ол дээрге Моолче, Кыдатче болгаш Азия-Оожум океан девискээринде чурттарже кончуг эптиг, кыска, дыка ажыктыг садыг-экономиктиг болгаш туристер маршрут-тур.

/ ТАСС-тың медээлеринден.

Тыва журналистика улуг чидиригге таварышкан

Тыва журналистиканың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы, Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү **Светлана Сюр-ооловна МОҢГУШ** чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Светлана Сюр-ооловна (Ондар) Моңгуш 1952 чылдың август 11-де Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа суурга төрүттүнген. Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгның № 2 школазын дооскаш, Кызылдың күрүнеиң педагогика институдунуң филология факультединче өөренип кирген. Институтту 1975 чылда дооскаш, Ак-Туругнуң санаторий-кадык-шыдылга школазынга башкылап ажылдап, ажыл-ишчи амыдыралының делгем оруун эгелээн.

Амыдырал-чурттал-газының, ажыл-ижиниң хөй кезиин Светлана Сюр-ооловна тыва журналистикага бараалгаткан. “Тываның аныяктары” солуннуң корректорундан “Тываның аныяктары” (1985–1990), “Шын” (1998–2002, 2008–2012) солуннарның кол редактору албан-дужаалдарга чедир журналистиң чогаадыкчы оруун эрткен. Светлана Сюр-ооловна тыва журналистиканың төөгүзүнде кол редакторнуң албан-дужаалынга ажылдаан баштайгы херээжен журналист.

Светлана Сюр-ооловна Моңгуш “Тываның аныяктары” болгаш “Шын” солуннуң кол редакторунга ажылдап турар үеринде бо солуннарга чоннуң үзелбодалының туружу күштүг, ажык-чарлыг чорук алгыг турган. Ынчангаш оларның бижикчилери болгаш номчукчулары хөй, тиражы дыка көвүдээн.

Тыва журналистиканың хөгжүлдезинге улуг үлүүн киирген хоочун журналист Светлана Сюр-ооловна Моңгуштуң ажыл-херээ, атсывы, ат-алдары тыва чоннуң болгаш республиканың төөгүзүнге кажан кезээде артып каар.

Светлана Сюр-ооловнаның овур-хевири журналист эш-өөрүнүң сагыш-сеткилинге кезээде чырып чоруур.

“Шын” солуннуң коллективи Светлана Сюр-ооловнаның өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип, оларның ажыг-шүжүүн үлежип тур.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың март 1 | № 14 (19645)
ШЫН

Садып алыкчылары немежип-ле орар

2022 чылдың эгезинде 10 951 кижи ажыл чок деп санаттынып турган болза, чыл адакталып турда, ол сан-чурагай 5 999 чедир кызырлы берген. Республикада ажыл чок хамаатыларның саны ооң мурнундаазынга көөрде, оранчок эвээжей бергенин үстүнде сан-чурагай бадыткап турар. Ажыл чок хамаатыларның эвээжээрингe күрүнеҥиң ажылдап кылганы «Социал керээ» деп программа улуг салдарлыг болган. Программага киржириниң негелделеринде чүгле ажыл чок эвес, а ажылдап турар, ынчалзадаа орулгазы амыдыралынга чедишпес хамаатылар база киржип болур эргелиг.

Күрүнеге ажылдавышаан, бодунуң хууда ажыл-херээн эгелеп алгаш, амыдыралынга чедер кылдыр ажылдап ап чоруур чаңгыс чер чурттугларывыс база бары өөрүнчүг. Оларның бирээзи Таңды кожуунуң Дүрген суурда чурттап чоруур Сайлык Оюн. Ол өөнүң ээзи-биле үш ажы-төлдүң ада-иези. Уругларының ачазы күрүне албан черинде чола-ачылап, а Сайлык боду тус черниң харылзаа черинде ажылдап турар. Кайызы-даа ажыл-агыйлыг-даа болза, хөй ажы-төлдүг өг-бүле болганда, ук программага киржир эргелиг. Аныяк өг-бүленiң үш ажы-төлүнүң улуу биле ортуну ортумак класстарда өөренип турар, хеймери дөрт харлыг. Сайлык ортумак өөредилге черин дооскаш, амгы үеде Тываның күрүне университединде экономика факультединде бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Күрүнеге ажылдавышаан, сайгарлыкчы чорукту сонуургап, ук программага киржир дугайында бодал Сайлыкка шагда-ла төрүттүнген. Ынчалза-даа аңгы-аңгы чылдагааннарның уржуундан болдунмайн турган.

«Манчы, бууза, вареникгер дээн ышкаш хайындырарынга белеткээш, доңуруп каан аъш-чем аймаа кылып садыксаар турган мен. Документилеримни 2022 чылдың декабрьда дужааптарымга, чоруум дыка дүрген чогуй берди. Чаа чыл үнүп келгенде, январь айда аъш-чемимни кылып, садып эгеледим. Эң-не баштайгы садып алыкчыларым кады ажылдап чоруурум коллегаларым болган. Садып-саарарындан аңгыда, доңурган манчы-хуужуурум-биле социал четкиге ойнаашкыннарны эрттирип турдум» – деп, Сайлык чугаалады.

Аъш-чем кылыр улуска бир-ле дугаарында дериг-херексел херек дээрзи билдингир. Ынчангаш Сайлык күрүнеден алган 350 муң рубль-биле соодукчулар, эът тыртар машина, баартык соодукчу, үскен далган кылыр тускай станок дээн ышкаш дериг-херекселдерни четчелеп садып алганнар. «Үскен далган кылыр станок дыка эки болду. Тудуп каан далганны өөрде дег кылдыр кескеш, станоктуң далган суггар савазынче суптарга, өйүп каан калбак далган үнүп келир. Оон ону төгерик херексел-биле баскаш, манчыларны тудуп алыр. Үскен далган кылыр кылдыр солуй салыптар херексели база бар» – деп, Сайлык тайылбырлады.

Эң-не баштайгы аъш-чемин боттарының малының эъди-биле кылып, садып-саарып турган. Удавас аъш-чем кылыр эът хүлээп алырын, садыы ажыттына бээрге, манчы-хуужуурну амгызындан хөйнү бүдүрүп эгелээрин Сайлык планнап турар. Күрүнеге ажылдавышаан, бодун боду ажылга хаара тудуп турар хамааты болуп, ажылдап алган орулгазының үндүрүүн төлеп эгелээр. Сайлыктың садып алыкчылары хүнден хүнче көвүдеп орары дээргеле, ооң кылган чеминиң амданныын, шынарлыын бадыткап турар.

Ажыл чок, амыдыралы чегей өг-бүлелерниң саны Сайлык Оюн ышкаш кызымак, ажылгыр-кежээ аныяктарның ачызында кызырлып турар дээрзин ол бадыткаан.

/ Айдың ОНДАР чугаалашкан.

Чурукту маадырның архивинден алган.

Программага киржирде херек документилер:

Билдириишкин, паспорттар болгаш херечилелдерниң хоолгалары, өг-бүледе каш кижи бар дугайында шынзылга, шалыңының хемчээли, бажың, квартира, автомобиль дээн ышкаш өнчү-хөреңгизи бар болза, ооң дугайында справка болгаш бизнес-план.

Чаа эгелеп чоруур хамааты документилерни дужааганда, 10 ажыл хүнүнүң иштинде харыызы билдине бээр. А бир эвес, ооң мурнунда-ла черле сайгарлыкчы чораан болза, 30 ажыл хүнү негеттинер.

| ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЙЫТКАЛЫ 2023 |

Өөредилгеге хамаарыштыр

ТУСКАЙ ОРТУМАК ӨӨРЕДИЛГЕ

Сөөлгү чылдарда ортумак тускай эртем өөредилге черiниң ат-алдары көзүлдүрле бедээн. Техникум болгаш колледж доозукчуларын бүдүрүлгеге хереглели улгаткан. Ажыл чок чорук 3,7 хуу чедир төөгүде турбаан кылдыр кызырылган дугайында В. Путин Айыткалынга дыңнаткан.

«Профессионалитет» төлевилелин калбаа-биле нептередир тускай даалганы В. Путин Федералдыг Хуралга берген. Өөредилге болгаш бүдүрүлге кластерлерин тургузуп, өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазаларын чаартыр ажылдар чоруп турар. Чурттуң экономиказының хереглели ёзугаар бүдүрүлгелер болгаш ажыл берикчилери өөредилге программаларын тургузарынга, колледж болгаш техникумнар-биле кады сырый харылзаалыг ажылды чорудуп турар. Бүдүрүлге адырынга арга-дуржулгазы бедик дагдыныкчылар сургуулдарны белеткээр дээрзин Президент чугулалап турар.

Россияның өске күрүнелерден хамаарылга чок болурунуң болгаш айыыл чок чоруун быжыглаары-биле электроннуг үлетпүр, робототехника, машина тудуу, металлургия, фармацевтика, көдээ ажыл-агый болгаш камгалал үлетпүр комплекизи, тудуг, транспорт, атомнуг үлетпүр адырының болгаш өске-даа мергежилдиг специалистерни 1 сая чедир белеткээри – чурт Баштыңының келир 5 чыл дургузунда тодаргай даалгазы.

ДЭЭДИ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Экономика, социал адырның болгаш өске-даа янзы-бүрү адырларның специалистериниң ажылынга чаа негелделер тургузарынга өскерилгелер болурун Президент Айыткалынга дыңнаткан. Ол совет үениң өөредилге системазының болгаш амгы үениң сөөлгү 10 чылдарның өөредилге адырының тергиин дуржулгазын каттыштырарын чугула дээрзин В. Путин демделээн.

Ооң-биле холбаштыр дараазында өскерилгелер болурун Президент айыткан:

Бирээде, дээди өөредилге черiниң специалистер белеткээриниң эрги хевирин катап эгидер. Өөредилге хуусаазы 4-тен 6 чыл чедир уламчылап болур. Сургуулдар университетке чаңгыс мергежилге өөредилге үезинде рынок хереглелиниң аайы-биле немелде тускай программаларны шиңгээдип болур.

Ийиде, сургуул кижи мергежилинге немелде белеткел азы тускай мергежилинге билиглер немей хереглээн таварылгада, ол магистратура азы ординатура программазынга өөредилгезин уламчылап болур.

Үште, эртем ажылын чорударда база сургуулдарны башкылаарда, тускай эртем чадазы – аспирантураны улаштыр өөренип болур.

Дээди өөредилгениң чаа системазынче чоорту шилчиирин Президент онзалап демделээн. Ол РФ-тиң Чазаанга болгаш Федералдыг Хуралдың депутаттарынга өөредилге, ажыл рыногунуң дугайында болгаш оон-даа өске адырларның хоойлуларынга элээн хөй өскерлиишкиннерни бирден бирээ чокка ажылдап кылырын дааскан. Аныяктарга бедик шынарлыг мергежил чедип, ажылга тургустунуп алырынга болгаш профессионал өзүлдезинге чаа аргалар болгаш таарымчалыг байдалдар тургузарынга күрүне дузалажыр.

Сургуулдар амгы үеде өөредилге системазында ажыглап турар программалар ёзугаар өөредилгезин уламчылаар дээрзин В. Путин катап база сагындырган. Оон ыңай бакалавриат, специалитет болгаш магистратура дооскан хамаатыларның дипломнарынга бо айтырыг хамаарышпас. Оларның дипломнары Россияга күштүг болур. Дээди өөредилгеге хамаарышкан өскерилгелер-биле айтырыгларны чогуур хыналдага алырын Президент Россияның улусчу фронтузунга дааскан.

/ Алиса ДОНГАК.

| ХӨЙ КВАРТИРАЛАРЛЫГ БАЖЫҢНАРНЫҢ КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕЗИ |

Дадывырны хөй төлээрге – септелге дүргедээр

Республиканың хоорайларында болгаш кожуннарында чаагайжыды туткан хөй каът бажыңнарның ниити өнчүзүнүң септелгези – оларның материал-техниктиг байдалын экижидериниң, үр үеде эдилелин хандырар талазыбиле эргежок чугула хемчег. Ону боттандырар сорулга-биле 2014 чылда "Хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң республика фондузу" деп коммерциялыг эвес организацияны Тывага тургускан.

Бо фондунуң чиңгине директору Мерген Балыкаевич Дагбага ужуражып, эрткен 2022 чылда бо организацияның ажылының түңнелдерин, ооң ажыл-чорудулгазында кандыг чедиишкиннер болгаш шиитпирлээри нарын айтырыглар барын чугаалашкан бис.

– Мерген Балыкаевич, хөй квартираларлыг бажыңнарның ниити өнчүзү дээрге, тодаргайлап чугаалааргa, аңаа хөй квартиралыг бажыңның кандыг кезектери хамааржыр боор чүвел?

– Хөй квартираларлыг бажыңны кажан ажыглалга кииргени, ооң капитал септелгезин сөөлгү катап кажан чорутканы, бажыңның ниити өнчүзүнүң чүү хире эргилээни, бажыңның чурттакчыларынга айыылдыг бооп болур кылдыр үрелгени дээш бажыңның ниити өнчүзүнүң байдалын шыңгыызы-биле шинчилеп көрген соонда, септелге дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Хөй квартираларлыг бажың дээрге кончуг нарын материал-техниктиг тудугдур. Ынчангаш ниити өнчүнүң кезектерин септээринге янзыбүрү мергежилдиг специалистерни хаара тудар апаар.

– 2022 чылда кандыг ажылдар кылдынганыл?

– Оларның шуптузун санап чугаалаары болдунмас. 2022 чылда ниити өнчүзүнүң капитал септелгезин чорудар бажыңнарның төлевилел-смета документилерин ажылдап кылырын 2021 чылдың ноябрь айда дооскан. 2022 чылда хөй квартираларлыг 34 бажыңнарның ниити өнчүзүнге капитал септелгени кылырын планнаан. Ол ажылдарны чорудар тудуг-септелге организациялары-биле дугуржулганы чарган. Кызыл хоорайда – 23, Ак-Довураkта – 3, Шагаан-Арыгда – 7, Хову-Аксы суурда 1 бажыңнарның ниити өнчүзүнге капитал септелгени кылган. Чижээлээрге, Кызыл хоорайда Ооржак Лопсанчап кудумчуда № 41, Кечил-оол кудумчуда № 19, Бай-Хаак кудумчуда № 6 бажыңнарда лифтилерни солаан. Оларның ниити саны – 10. Лифт солууру кончуг нарын болгаш берге ажыл дээрзин демдеглеп каайн.

Колхозная кудумчузу № 32 бажыңның даштыкы кырыкы дээвииринiң, Ленин кудумчузу № 42, Кочетов кудумчузу № 66 бажыңнарда электри хандырылгазының четкизиниң капитал септелгезин кылган, Шагаан-Арыг хоорайда Дружба кудумчуда № 28, 32, Енисейская кудумчуда № 3, 5 бажыңнарга аңгы-аңгы хевирлерниң капитал септелге ажылдарын чоруткан. Шуптузун санап бадырар болзумза, ам-даа хөй.

2022 чылда капитал септелге ажылдарынга ниитизибиле 84,72 миллион рубльди чарыгдаан. Ооң иштинде республика бюджединден – 5,0 млн, Кызыл хоорайның бюджединден – 1,4 млн, Ак-Довурак биле Шагаан-Арыг хоорайларның бюджединден – 0,75 млн рубль акшаны чарыгдаан. Хөй квартираларлыг бажыңнарның ээлериниң капитал септелге дадывырының акшазындан 77,57 млн рубльди бажыңнарның ниити өнчүзүнүң септелгезинге кииришгенин демдеглеп каайн.

Хөй квартираларлыг бажыңнарның ниити өнчүзүнүң капитал септелгези дадывыр акшазын квартираларның ээлери чүү хире төлеп турарындан дыка хамааржыр. Сөөлгү чылдарда капитал септелгениң дадывыр акшазы элээн хөй чыгдынып турары өөрүнчүг. Бүгү республиканы алырга, 2022 чылда дадывыр акшазының чыылдазы – 90,6 хуу, Кызыл – 97,3 хуу. Капитал септелге дадывырының чыылдазы Ак-Довурак хоорайда эвээш. 2021 чылда 29,7 хуузун чыгган болза, 2022 чылда 52,9 хуу болган. Капитал септелге дадывырының чыылдазы дыка эвээш хоорай, суурлар ам-даа бары хомуданчыг. Хоорай чергелиг Каа-Хем суур 2021 чылда дадывырның 94,1 хуузун чыгган, эрткен 2022 чылда ооң хемчээли дыка эвээжээн – 41,6 хуу. Каа-Хем кожууннуң төвү Сарыг-Сеп суурда капитал септелге дадывыры 2020 чылда шуут чыгдынмаан. 2021 чылда 9,9 хуузун, 2021 чылда 18,99 хуузун чыгган. Капитал септелге дадывырының чыылдазын көвүдедир дээш, Хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң республика фондузунуң ажылдакчылары квартираларның ээлериниң боттары-биле, суд болгаш судтарның шиитпирлерин күүседир албан черлери, массалыг информация чепсектери дамчыштыр ажылды чорудуп келген. Ооң түңнелинде капитал септелге дадывыры төлээри көвүдээн. Шагаан-Арыг хоорайда хөй квартиралыг бажыңнарның ээлери 2021 чылда дадывырның 30,3

хуузун чыгган болза, 2022 чылда 63,4 хуузу чыгдынган, барык 2 катап көвүдээн. Туран хоорайда дадывыр чыылдазы сөөлгү чылдарда көвүдээнин демдеглеп каар апаар. 2020 чылда чүгле 0,06 хуузун чыгган болза, 2021 чылда – 59,1, 2022 чылда – 95,7 хуу. Бай-Хаак суурда 2022 чылда – 113,2 хуу, Хову-Аксы суурнуң хөй каът бажыңнарның ээлери 2022 чылда капитал септелге дадывырын 206,4 хуу чыгган. Бо чүүл аажок өөрүнчүг болуушкун дээрзи чугаажок. Дадывыр чыылдазы көвүдээрге, хөй квартираларлыг бажыңнарның ниити өнчүзүнүң септелге ажылдары база дүргедээр болгай.

Хөй квартираларлыг бажыңнарда квартираларның ээлеринге 2023 чылда 20 000 сагындырыг бижиктерни чорудуп, 350 000 000 рубль түңнүг дадывырны төледирин, судче 1 800 хомудал билдириишкиннерни киирип, 33 000 000 рубль дадывырны төледирин чедип алырын "Хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң республика фондузу" коммерциялыг эвес организация планнаан.

Саң-хөө талазы-биле берге байдалдыг хамаатыларга капитал септелге дадывырынга өрелерни 3-тен 6 ай чедир хуусаада дуглаар арганы Хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезиниң республика фондузу берип турар. 2022 чылда 66 хамаатылар-биле дугуржулганы чарып, 1,39 миллион рубль түңнүг өрени төлээринге чиигелделерни берген.

– 2023 чылда планнар кандыгыл?

– 2023 чылда хөй квартираларлыг 34 бажыңнарның ниити өнчүзүнүң капитал септелгезин чорудары планнаттынган. Кызылда – 19, Ак-Довураkта – 4, Кызыл-Мажалык суурда – 3, Шагаан-Арыгда – 7, хоорай чергелиг Каа-Хем суурда 1 бажыңның ниити өнчүзүнге септелге ажылдарын чорудар. Аңаа ниитизибиле 77,30 млн рубль акшаны чарыгдаары көрдүнген. Ооң 68,90 миллиону капитал септелге дадывырының акшазы. Капитал септелге ажылдарын чорударының төлевилел-смета документилери ажылдап кылдынган. "Тыва Республиканың тудугнуң күрүнеңиң экспертиза эргелели" күрүнеңиң автономнуг албан чери төлевилел-смета документилериниң хыналдазын чорудуп турар. Ооң түңнелдерин манап тур бис.

» Кызыл хоорайда – 23, Ак-Довураkта – 3, Шагаан-Арыгда – 7, Хову-Аксы суурда 1 бажыңнарның ниити өнчүзүнге капитал септелгени кылган. Чижээлээрге, Кызыл хоорайда Ооржак Лопсанчап кудумчуда № 41, Кечил-оол кудумчуда № 19, Бай-Хаак кудумчуда № 6 бажыңнарда лифтилерни солаан. Оларның ниити саны – 10.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ чугаалашкан.

Үер соонда оруктарже акшаландырыышкын

Тыва Республика үер соонда оруктар септелгезинче акша-хөреңгини алыр 8 регионнуң аразынче кирген. Федералдыг Чазак ол сорулгага ийи миллиард рубль акшаны тускайлаан. Ооң дугайында Россияның Чазааның албан-езунуң интернетте курлавыры дыңнаткан.

"Сес регион үер соонда оруктарын катап септеп-селиирингe акша-хөреңгини алыр. 2023 чылда Чазак 2 млрд рубльди үерден когараан регионнарже чорудар. Бо акша-хөреңги регионнарның, муниципалдар аразының болгаш тус черниң автооруктарын септээринге көрдүнген" – деп дыңнаткан.

РФ-тиң Чазааның Даргазы Михаил Мишустинниң ат салганы айтыышкыны ёзугаар Крым, Тыва республикалар, Забайкалье, Хабаровск крайлар, Амур, Иркутск, Омск областар, Еврей автономнуг округ акшаландырыышкынны алыр. Эрткен чылын РФ-тиң Чазаа сугга алыскан автооруктарны септээринче ийи миллиард рубльди тускайлаанын демдеглээн.

Тыва 2022 чылда ол сорулгага аңгылаан федералдыг акша-хөреңги-биле суг халавындан үрелген, онза айыылдыг эң берге байдалда көвүрүглерни – Өвүрде Чоза, Барыын-Хемчикте Аяңгаты хемнерни кежир, ол ышкаш Мөңгүн-Тайгада көвүрүглер септээринче угландырган. Ол объектилерде эрткен чылын эгелээн ажылдар бо чылын доостур.

/ Бистиң корр.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың март 1 | № 14 (19645)
ШЫН

Ивижилер байырлалы–2023

Тыванын 7 чүзүн малының бирээзи – иви малы. Оларны Тожу кожуунда могагшылаг билбес, ажыл-ишчи ивижилер машина четпес ырак турлагларда азырап турар. 2018 чылдың чизези-биле 3310 баш иви турган болза, 2023 чылдың январь 1-ниң чизези-биле 1257 баш азы 62 хуу чедир иви малдың баш саны эвээжээн. Совет үеде 80 чылдарда ивилер саны 14,5 муң баш чедип турган.

Иви ажыл-агыйы – эрте-бурунгу ажыл-агыйның бирээзи. Сураглыг этнограф С.И. Вайнштейн иви малын бир дугаар бистиң эрага чедир I чүс чылда Алтай-Саян дагларының эдээнге азырап эгелээн деп демдеглеп бижээн. Ада-өгбелеривистиң балар шагдан бээр тудуп чораан иви малын амга чедир салгап чоруур ивижилерниң ажыл-амыдыралын деткиир сорулга-биле ээлчеглиг «Ивижилер фестивалы–2023» эрткен дыштанып хүннерде Тожунуң Тоора-Хем чоогунда аяңга болуп эрткен.

«ТӨГЕРИК СТОЛ»

Кожуун чагыргазының хуралдаар залынга ивижилерниң чымыштыг ажыл-ижиниң чидиг айтырыгларын, оларны шиитпирлээриниң аргаларын болгаш иви ажыл-агыйын хөгжүдериниң санал-оналдарын «төгерик столга» сайгарып чугаалашкан. Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Айдың Чюдюк ивижилерге март 2-де оларның байырлалын уткуштур байырын чедирип, хемчегни ажыткан.

Тожу кожуунда ийи организация – «Шулун» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативи биле «Өдүген» МУБ иви малын өстүрүп турар. Амгы үеде ниитизи-биле 1257 баш иви бар. Иви ажыл-агыйын деткиири-биле сөөлгү чылдарда ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы ивижилерни снегоходтар, бураннар, майгыннар, рация, хүн херели-биле ажылдаар станция болгаш аъш-чем аймаа-биле доктаамал хандырып турган. 2022 чылда ниитизи-биле 7 сая рубльге үрдүрер хемелер, снегоходтар, спутник таварыштыр ажылдаар күштүг телефоннар, чылыг майгыннар, хүн херели-биле ажылдаар станцияны ивижилерге үлээн. Бо чылын 1 баш иви дээш субсидия акшазы 1500 рубльдан 2236 рубль чедир өскен. Бо бүгү күрүне деткимчези иви малдың баш санын өстүрерінче көрдүнген. Амгы үеде ук субсидия акшазын 1 баш иви дээш 5000 рубль чедир өстүрерин республиканың Чазаа планнап турар дээрзин көдээ ажыл-агый сайыдының бирги оралакчызы Олег Чаңгы-оол илеткээн.

Тожунуң кожуун чагырыкчызы Буян Ондар чайның изии, кыштың соогу дивейн, иви малын өстүрер дээш шудургу ажылдап чоруур ивижилерге четтиргенин илередип, оларның чараш байырлалы-биле байырын чедирген. Ол бодунуң кыска илеткелинге кожуун девискээринде «Өдүген» МУБ-та – 33, «Шулун» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативинде – 12 кижи, ниитизи-биле 45 ивижи хаара туттунганын база оларның 44 хуузу аныяктар болуп турарын демдеглээн.

Чыылганнарны эң-не дүвүредип турар айтырыглар – уруг-дарыынга Адыр-Кежигге болгаш Тоора-Хемге интернат тудуу, ТР-ниң Күш-ажыл яамызының шугуму-биле дузаламчы акша деткимчези, күрүне программаларын таварыштыр чурттаар оран-сава-биле ивижилерни хандырары, агролицейге иви ажыл-агыйының клазын ажыдары, сургуулдарга стипендия, найысылалга оочур чокка эмчилээри дээш оон-даа өске. "Төгерик столдуң" түңнели-биле Чазак деңнелинге резолюцияны доктаадып, иви ажылының хөгжүлдезиниң дугайында документини бадылаар.

КАДЫ АЖЫЛДААР ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ

Ол ышкаш Тыванын Баштыңы Владислав Ховалыг база РФ-тиң Соңгу чүк, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң биче буурай үндезин чоннарының каттыжыышкынының удуртукчузу Григорий Ледков ажыл-агыйжы ужуражылга үезинде кады ажылдаар дугайында керээге ат салганнар. Сибирьниң биче буурай үндезин чоннарының ниитилелдериниң «Тос-Чадыр» каттыжыышкынының даргазы Светлана Дёмкина биле РФ-тиң Соңгу чүк, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң биче буурай үндезин чоннарының каттыжыышкынының ажылдакчызы Иван Трофимов ужуражылгага киришкен. Олар Тыва Республикада чурттап турар биче буурай чоннарның чидиг айтырыгларын, соңгу чүк чонунуң иви ажыл-агыйын кадагалаарын база деткиирин, аңныыр-тывыш айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Ивижилерни федералдыг болгаш регион программалары таварыштыр деткиирин, социал-экономиктиг болгаш культурлуг адырларны хөгжүдери-биле чон аразынга информация ажылын чорударын, биче буурай үндезин чоннарның айтырыгларын шиитпирлээрин база эрге-ажыын камгалаарының дугайында хемчеглерни кады эрттирерин керээде киирген.

Ужуражылганың түңнелинде информация болгаш эрге-хоойлу талазынга өөредилге семинарларны Тыванын девискээринге эрттирер дугайында шиитпирни удуртукчулар хүлээп алган.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ КОЛ КЕЗЭЭ

Байырлыг чыскаалды ивижилер иви малы-биле баштаан. Оларның соондан Тожу кожууннуң бүгү албан черлериниң ажылдакчылары каас-шиник хептери-биле ивижилерни деткип, чыскаалга 400 хире кижи, а байырлалга ниитизи-биле 1000 чедир кижи киришкен. Оларның аразында Токиодан Рика Дохи Тожуже бир дугаар аалдап, байырлалды сонуургап келген. Ол Новосибирск хоорайда күрүненің башкы университединде япон дыл башкызы болуп 7 чыл ажылдап чоруур. Тыва болгаш хөөмей дугайында бир дугаар Японияга дыңнап кааш, ол олчаан Тываже аалдап келирин үр үеде сагыштап келген. Ооң күзели 2015 чылда боттанган. Ол япон хөөмейжи эш-өөрү-биле Кызылга хөөмей байырлалынга чедип келген. Оон бээр-ле, Рика Дохи чыл санында хөөмей байырлалынга, Үстүү-Хүрээниң чүдүлге болгаш дириг хөгжүм фестивалынга чаңгыс эвес удаа аалдап кээп турар. Оон ыңай ол ивижилер фестивалын чуруктардан эвес, а ийи караа-биле көрүп алырын бодап чораан. Ооң күзели боттаны бергенинге ол сеткилинден өөрүп, тыва чондан эрте бурунгу ёзу-чаңчылдарны ам-даа кадагалап арттырарын дилеп, ивижилер байырлалы-биле бүгү тываларга байырын чедирген.

Байырлал үезинде мурнакчы ивижилерге күрүне шаңналдарын база тывыскан. Иви малының бажын кадагалап өстүрүп турары дээш ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бижии-биле «Шулун» көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативиниң ивижизи Константин Ак болгаш «Өдүген» МУБ-туң ивижизи Чайнаш Бараан шаңнатканнар. Көдээ ажыл-агыйының сайзыралынга үлүг-хуузу, агроүлетпүр системазынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының хүндүлел бижиктерин Айдың Чашпанга, Шөмбүл Самбууга тывыскан. Чазактың өмүнээзинден көдээ ажыл-агый сайыды Сергей Ондар ивижилерниң турлагларын чырык-биле хандырар хүн херели-биле ажылдаар станцияларының сертификаттарын 18 ивижилерге белекке сөңнээн.

Аян-оол Чогунга биле Таймирана Колдуң өг-бүлези – салгал дамчаан ивижилер. Аян-оол Чогунганың чугаазы-биле, ол миннип келирге-ле, иви соондан кылаштап чоруур болган. Ол амгы үеде 40 харлыг, ада-иезиниң ажыл-агыйын уламчылавышаан хевээр. Ивижилер 4 ажы-төлдүг, улуг уруу мал эмчизи кылдыр удавас доозар. Иви ажылын чүгле кызымаккай, эрес-кежээ, бергелерге торулбас кижи шыдаар деп олар чугаалап турар. Мал чемин дилээри-биле бир айда элээн каш катап көжер, мажаалай-кокай халдап кээрге, бар күжү-биле камгаланыр ужурга таваржып, бүгү назынында майгыны-биле көжүп чурттап чоруурлар. Күрүненің талазындан уругларынга дузаламчы акша-биле, Көдээ ажыл-агый яамызындан мал бажы дээш субсидия-биле, кожуун чагыргазының аъш-чем-биле дузалажып турарынга өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Байырлалдың программазы 400 метрге ивижилер чарыжы, ивижилерниң бадыланышкан ёзулалы, Тожунуң бойдус материалдарындан кылган суй белектер болгаш аъш-чем садыг-саарылгазы, «Тожунуң чадыры» тергиин кааспалгалыг чадырлар мөөрейи, «Ыраажы ивижи», ыяшты дүрген чарарынга, иви эзертээринге, херээжен болгаш эр улус аразынга ча адарынга маргылдаа дээш янзы-бүрү хемчеглер-биле байлак болган.

4 харга чедир аныяк ивилер аразынга чарышка Константин Актың Бора-Чары деп ивизи тергиидээн. 5 хардан өрү ивилер аразынга Омак Орай-оолдуң ивизи 19 иви аразындан бир дугаар мурнап келген.

Ивижи аныяктар Херел Дүндей биле Айсу Даржааның өг-бүлезиниң бадылга ёзулалы сцена кырынга байырлыг байдалга болуп эрткен. Оларның ынакшылының хоойлу ёзугаар быжыглаан байырлалынга 1000 аалчы херечи болуп, адыштарын дыңзыгдыңзыг часкап, аныяктарның өөрүшкүзүн үлешкеннер. Оларга Көдээ ажыл-агый яамызы, кожуун чагыргазы байыр чедирип, суй белектерни сөңнээн.

Чадырлар кааспалгазының мөөрейинге ус-шеверлер аңчыларның аңнаар чепсектерин, кыс кижиниң кааспалгаларын, суй белектер, идик-хеп, аяк-шынак, орун-дөжек болгаш оон өске боттарының холу-биле кылган эдилелдерин делгээн. Байырлал төнгүже тус черниң культура ажылдакчылары хемчегни каастап, Россияның соңгу чүк чоннарының ыр-шоорун, танцы-самын үзүктел чокка ивижилерге болгаш аалчыларга өөрүшкүлүг бараалгадып, аян тутканнар. Ыраажылар аразынга мөөрейге Игорь Кол ырызынга хөөмей аянын киирип, тергиин ыраажы ивижи болган. Бүгү спортчу маргылдааларның болгаш чогаадыкчы мөөрейлерниң шаңналдыг черлер алган киржикчилеринге кожуун чагыргазы 4 муңдан 15 муң чедир акша шаңналдарын тывыскан.

Ивижилер фестивалының организакчылары дараазында ээлчеглиг байырлалче аалчыларны ийи чыл болгаш катап аалдап келирин манап турар.

/ Алиса ДОНГАК.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тыртыырган чуруктары.

Маргарита Лянге:

“Езулуг байырлалды Тывага көрдүм”

Февраль 21-ден 27-ге чедир Тывага Этниктиг журналистика гильдиязының президентизи, Россияның Хөй-ниити палатазының кежигүнү, РФ-тиң Президентизиниң чанында Чоннар аразында харылзаалар талазы-биле чөвүлелдиң кежигүнү, РФ-тиң Күрүне Думазының Федерация Чөвүлелинде Нациялар херектериниң талазы-биле комитединиң эксперди, Россияның чоннар Ассамблеязының Чөвүлелиниң даргазы, Телевидение болгаш радионуң Евразия академиязының академиги, “Национал акцент” порталдың кол редактору Маргарита Лянге кээп чораан.

“Тываже кээр оруум үш чыл узады. Ам-на чедип келдим. Келир-келирде, тыва чоннуң национал байырлалы Шагаага таваржы бергенимге дыка өөрүп тур мен. Тыва чоннуң, барык кижи бүрүзүнүң, национал идик-хевин кедип алганын, езучаңчылдарын сагып билирин, боттарының төрээн дылынга чоргаар чугаалажып турарын көрдүм. Дыка магададым” – деп, ол Шагааның баштайгы хүннеринде барып четтиккени хемчеглерни көргеш, чугаалаан.

ЧӨРҮЛДЭЭНИҢ ИЛЧИРБЕЗИН ҮЗЕР

Шагаа хүннеринде Маргарита Лянге бодунуң чогудар ужурлуг ажыл-херектериниң аразында Тываның Журналистер эвилелинге февраль 24-те кээп, солун ужуражылганы кылган. Аңаа ол 2022 чылда Гильдияның кылып чоруткан ажылының дугайында танышкан:

– Сөөлгү үеде кайда-даа чыл түңнээн хемчеглерге чеде бээрге, “белен эвес чылды чурттап эрттивис” деп сөстер-биле эгелеп турар. Бис база аңаа ушкажыр дээрден өске, ону ойзуп-кыйзып шыдавас бис. Шынап-ла, берге чыл болду. Чамдык төлевилелдеривисти боттандырып шыдавайн бардывыс, өскелерин соңгаарладыр ужурга таварышкан бис. Ындыг-даа бол, хөй омак-сөөктүг чоннарны каттыштырган Россия чуртувуска аңгылашпайн, бот-боттарывыска хүндүткелдиг болуп, берге үелерде удурдедир дузалажып, чоннар аразында найыралды улам быжыктырар дээш Гильдия бүгү күжүн үндүрүп, болдунар шаанче ажылдаан: эрткен чылда сес журналисчи экспедицияларны чоруткан; Россияның 13 хоорайынга Гильдияның фото-делгелгези эрткен; 8 федералдыг округтарга 35 регионнардан 356 дыңнакчы Этниктиг журналистика школазының регионалдыг чадазынга өөредилгени эрткен, оларның аразындан 54 шилиндек кижи Школаның Москвада федералдыг блогунга өөренгеш, сертификаттарны алган.

“СМИротворец” журналистер аразында чылдың эртип турар мөөрейге 15 000 кижи киришкен.

Ынчалдыр 2022 чылдың декабрьның көргүзүглери-биле чугаалаар болза, Гильдияның төлевилелдериниң социал четкилерде интернет-аудиториязы YouTube, TikTok-та 1,5 саядан хөй кижи четкен. Бүдүн чыл дургузунда 419 сая кижи Гильдияның интернетте медээлерин номчуп, социал четкилерде блогувусче кирип турары дээрге, кылып турар ажылывыс чонга ажыктыг болуп турарының бадыткалы. Маңаа оода чаңгыс чижекти киирип көрейн.

Интернетке эрткен чылын

/ Дөгээ даа. 2023 ч. Айдың Лопсан, Маргарита Лянге.

калмык чон биле дагестан чон аразынга чүдүлге темазынга улуг хемчээлдиг чөрүлдээ үнгенин социал четкилерге хөй бижип турган. Ынчан бистиң Гильдияның журналистери ийи республикага чедип, изигленип турган бөлүктерни оожуктуруп, улай-улай чоннарның эп-найыралының дугайында эки уткалыг хөй медээлерни социал четкилерге көргүзүп, тайылбыр ажылын кылган түңнелинде, ол чоннар аразынга мырыңай ок-чепсек туткан месилдежиишкинче шилчиир часкан чөрүлдээ ам-на оожургап, соксаан. Шак мындыг нациялар аразынга бот-боттарын көөр хөөн чок болдурар үзелбодалдыг тускай сорулга салган кижилерниң өжегерээн үскүлежиишкиннер кылып турар үезинде, өөскүп үнүп орар чөрүлдээниң илчирбезин дүрген үзеринге этниктиг журналистиканың ролю улуг болур ужурлуг” – деп, Маргарита Лянге чугаалаан.

Ужуражылгага чыглып келген журналистер үстүнде киирген темага хамаарышкан амыдыралдан чижектерни хөйнү киирип тургаш, удурдедир арга-сүмелиг, саналоналдыг чугаалашкан. Оон аңгыда Маргарита Лянге Тываның журналистерин “СМИротворец” мөөрейге идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Ужуражылга дооступ турда, Тывада Этниктиг журналистика гильдиязының регионалдыг салбырының даргазынга ТЖЭ-ниң кежигүнү, ТР-ниң Чазааның Информастыг политика департаментизинде Информация-аналитика эргелелиниң даргазы Айдың Лопсанны, кежигүнге 13 кижини бир үн-биле чыылганнар соңгуп алган. Баштайгы ужуражылга ынчаар доозулган.

САГЫШ-СЕТКИЛИНДЕН БАЙЫРЛАП БИЛИР

Маргарита Лянге бир неделя дургузунда Тывага келгеш, хөй хемчеглерни көрүп четтигипкен. Шагаа, Масленица, “Ивижилер фестивалы–2023”.

Тожудан келгеш, база катап Тываның журналистери-биле ужурашкаш, семинарны эрттирген. Аңаа грант деткимчезин алырда, кандыг үүлдерже кичээнгей салза чогуур, документилерни шын долдурары болгаш Соңгу чүктүң биче буурай чоннарынга хамаарышкан айтырыгларга арга-сүмезин кадып, харыылаан. Чугаа аразында Тожуга болган ивижилер фестивалынга көрген-билгенин ажыт-чажыт чок хөөреп берген:

“Россияның делгемнеринде ында-мында болуп турар хөй фестивальдарга, ылаңгыя этниктиг фестивальдарга четкен-даа болзумза, Тожуга болган ивижилер фестивалы сагыш-сеткилимниң ханызынче кирип, уттундурбас исти арттырганын миннип чугаалаксадым. Чүл дээрге, өске черлерде болуп турар шак ындыг фестивальдарга колдуунда чүгле киржикчилери, чижээ ивижилер ону байырлап эрттирер, өске улус кыдыында көрүкчүлер болур болза, бо фестивальга Тожунуң бүгү чону байырлалдың киржикчилери болуп турарын дыка сонуургадым. Оон аңгыда, каас-чараш кеттинген аңгы-аңгы албан черлеринден хөй кижиниң чыскаалче үнүп келгени дыка онзагай болду. Ынчалдыр ол хүн фестиваль шөлүнге турган кижи бүрүзү байырлалдың киржикчизи кылдыр санадып турдувус. Чүге дээрге болуп турган хемчеглер аңгы-аңгы болгаш шөлдүң кайы-даа ужунга чеде бээрге, бир-ле онзагай чүүл ында болуп турар боор чорду. Кижи бүрүзүнүң арыннарында өөрүшкүнү, эки сеткилди, езулуг байырланчыг шинчини эскердим. Бодум ол байдалдың эзинингe алзып, сагыш-сеткилим чүгле өөрүшкү-маңнайлыг, ёзулуг байырлал бо ышкажыл деп боданып чанып келдим” – деп, Тываның аалчызы сеткил ханып чугаалады.

“Тожуну көрбээн кижи – Тываны көрбээн” деп чугаалажыр болгай бис. Россияның барык бүгү регионнарын кезип каапкан аалчының бо үнелелин оон-даа хөөредип алгаш, “Тожуну көргеш, Россияны ам-на көрдүм дээн” деп чүге чугаалап болбас деп?

/ К.МОНГУШ.

| СОЦИАЛ КЕРЭЭ |

Чолаачылаар күзели бүткен

Республиканың Чонну ажылга хаара тудар төвү кижиниң эрге-ажыктарын болгаш амыдыралдың хереглелин хандырар деп дүрүм-биле ажылдап турар.

Аныяк ада Орлан Сарыг-Хаа ооң мурнунда өг-бүлезин хандырар дээш өске регионга боттаңнап ажылдап турган. Өг-бүлезинден ырак черге амыдырап-чурттаары амыр эвес болган. Оон аңгыда, ада кижиниң ийи ажы-төлүн өстүрүп кижизидер хүлээлгези бар. Ынчангаш ол өскен төрээн хоорайынга өг-бүлезибиле кады чурттаар деп шиитпирлээн. Ол чанып келген дораан-на, Чонну ажылга хаара тудар төпке бүрүткедип алган. Мергежил өөредир килдистиң специалистери «Д категорияның чолаачызы» деп программа-биле өөренип алырын аңаа сүмелээн.

Орлан Сарыг-Хаа Кызылдың транспорт техникумунга 3 ай дургузунда улуг автомашина башкарар «Д» категорияның чолаачы мергежилин шиңгээдип алгаш, шылгалдаларны эки дужаагаш, шынзылгазын холунга алган. Амгы үеде ол – «Автоколонна 17» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң автобузунуң чолаачызы.

– Черле улуг машиналарны башкарып мунуксаар турган мен. Шагдагы күзелимни бүдүрер арганы тургузуп бергени дээш Чонну ажылга хаара тудар төпке улуу-биле өөрүп четтирдим. Ажылымга ынак мен. Ооң графигинге чаңчыга бердим, чолаачының күш-ажылының шалыңы төлептиг. Өг-бүлемниң чанынга ажылдап амыдырап-чурттаарга, амыр-дыштыг-дыр. Хостуг үемде кады хостуг-шөлээн дыштанып тур бис. Ажылга киирип алыр кылдыр чорукан бижии-биле социал керээ чарып алдым. Чонну ажылга хаара тудар төпке баарындан улус сезинмес болза эки деп санаар мен. Чүге дизе келген кижи бүрүзүнге дузалажырынга кезээде белен, ужурчөптүг болгаш билдилиг специалистер ында ажылдап турар – деп, чолаачы Орлан Сарыг-Хаа тайылбырлаан.

«Ажыл тып алырынга дузалаары» деп федералдыг төлевилел дээрге «Демография» национал төлевилелдиң бир адыры болур. Ажыл чок хамаатылар күзеп чорааны эртем-мергежилин ооң шугуму-биле өөренип ап турар. Республикада чедишпейн турар ажылчын кадрларны четчелээринге ук төлевилелди чедимчелиг ажыглап турар.

/ Тываның Күш-ажыл яамызының медээзи-биле Р. ДЕМЧИК белеткээн.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың март 1 | № 14 (19645)
ШЫН

Кышты үдеп, часты уткаан

Эрткен улуг-хүнде, февраль 26-да, дал дүъш турда Масленица байырлалы болган. Кызылдың чурттакчы чону болгаш келген аалчылар кышты үдеп, часты уткуп турда, ыры-хөгжүм чаңгыланып, кижилерниң байырланчыг сеткил-хөңнү ала-чайгаар-ла чайынналып турган.

Масленицаның киржикчилери боттарын көргүзүп, өскелерни-даа көрүп, шаңналмакталдарны ап, сагыш-сеткилинден хөглеп алганнар. Чүгле улуг улуска эвес, бичии уругларга база ыяштардан кылган даваннар, улуг хөйлең, чүвүр кедип алгаш чаржыр, кидис идиктер октаар, чүктээр-ыяш-биле хумуңнар тудупкаш, шоодайлар кедип-кеш чаржыр оюннар дээш чүү болбаан дээр. Бо-ла бүгү оюн-тоглаа кижи бүрүзүнүң сеткил-хөңнүн көдүрүп турган. Ооң кол сорулгазы чоннуң улусчу культурага сонуургалын оттуруп, ёзу-чаңчылдарның болгаш байырлалдарның дугайында билиглерин делгемчидери болур.

ЧҮГЛЕ КИЖИ КАРАА ЧОК

Масленицаның эң-не кол дээжизи блиннер болганда, блинниң иштинге аңгы-аңгы чемнерни суп, ооң-биле ойнаар-кыс хеви, бажың, өг дүрзүзү дээш янзы-бүрү кылдыр болбаазыраткан аъш-чем аймааның делгелгезин кылган. Блинниң барык 100 аңгы хевирин кызылчылар мөөрейге делгеп салган. Оон аңгыда хуужуурлар, бажыңчыгаштар иштиниң дериг-хережелин, орус чоннуң хериминиң иштинде азырап турар дириг амытаннарын кара олчаан дерип каастаанын чүге деңнээр. Аңаа ниитизи-биле Кызылдың 30 уруглар садтары киришкен.

Оларның аразында Кызыл хоорайның 22 дугаар “Хүнчүгеш” уруглар садыук байырлалга киржип, боттарының блиннерден болгаш өске-даа материалдардан кылган ажылдарын делгээн. Ол ышкаш орус чоннуң хериминиң иштинде өзүп турар азырал амытаннарының хевир-дүрзүзүн, бажың иштиниң дериг-хережелдерин чыылган чонга сонуургаткан. Олар чүгле орус чоннуң эвес, а тыва өгнү база блиннерден кылганнар.

Делгелге мөөрейниң эң улуг киржикчизи 33 дугаар уруглар садының кижизидикчи башкызы Лариса Смирнова коллективиниң мурнундан киржип чедип келген. Ол уруглар садында 40 чыл ажылдап турар арга-дуржулгалыг башкы. Өске-даа байырлалдарда болуп эртип турар хемчеглерге бодунуң ынак коллективи-биле идепкейлиг киржип турар.

Байырлалга Таңды кожууннуң демниг киржилгезин демдеглевес арга чок. Школа, библиотека, культура адыры, чагырга дээш бар-ла албан черлери шупту катчып алгаш, кожуунуңуң адындан чаңгыс команда болуп, идепкейин көргүзүп, делгелгени кылып, чыылган чонну өөртүп турганнар. “Бо кайгамчыктыг байырлалда боттарывысты көргүзүп, өскелерни көрүп чедип келдивис. Байырлалга дыка-ла үр белеткендивис. Блинден кылыгларны, балыктар, булочкалар дээш өске-даа аъш-чемни белеткеп алдывыс. Байырлал дыка онза байдалда эртип тур. Чаңгыс чер чурттугларывыска байырывыс чедирип тур бис” – деп, Бай-Хаак школазының эге класс башкызы Наталья Анучина чугаалаан.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ТЕРГИИННЕРИН ШАҢНААН

Мөөрейниң түңнелинде Кызылдың 24 дугаар уруглар сады тиилээш, 1-ги чаданың дипломунга төлептиг болган. Ийиги черни 21 дугаар уруглар сады, үшкүзүн “Чашкы үениң чурту” деп 15 дугаар уруглар садының коллективтери чаалап алганнар.

Ол ышкаш 40 дугаар уруглар садынга “Ёзу-чаңчылдарны кадагалап артырганы дээш” 19 дугаар уруглар садынга “Көрүкчүлерниң көрүжү-биле эң эки ажыл”, 7 дугаар уруглар садынга “Уран-чечен кааспалга”, 2 дугаар уруглар садынга “Масленица байырлалының темазын ажытканы дээш”, Найырал аттыг 36 дугаар уруглар садынга “Аъш-чемниң эң амданныг шынары дээш” деп номинацияларны тус-тузунда тывыскан. Тиилекчилерге дипломнар болгаш белек-селек сертификаттарын тывыскан.

Эң-не кайгамчык мөөрейлерниң бирээзи “Чагы бажынче үнери” болган. Аңаа 51 кижи киришкен. Оларның аразындан чагының шыпшык бажынга четкен 6 киржикчиге өртектиг белектер садып алыры-биле сертификаттарны тывыскан. Кежик Доктуут бензин-биле ажылдаар хирээниң, Аңчы Самбуу газ-биле ажылдаар бичежек плитаның, Айыс Серен-Чимит микроволновка, Очур Комбу пылесос, Айбек Монгуш электрилиг эът тыртар машина сертификаттарын алганнар. Ол ышкаш Хаяа Ала чагы бажынче 2 катап үнгеш, дрель биле илиир алыр аас-кежиктиг болган.

Кызылдың чурттакчылары чүгле Арат шөлүнге эвес, оң, солагай талакы эриктер дачаларынга болгаш өске-даа микрорайоннарга Масленица байырлалын кончуг эки болгаш хөглүг демдеглеп эрттирген.

/ Чыжыргана САЯ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Шагаага тураскааткан маргылдаалар

Шагаага болгаш Ада-чурттуң камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан янзыбүрү хөй маргылдаалар республикага болуп эрткен. Аңаа элээди, аныяк болгаш хоочун хөй спортчулар киришкен. Шагааның Ак айы февральда Тывага спортчу амыдырал хайныышкынныг болган.

ХОЛ БӨМБҮҮ

2009–2010 чылдарда төрүттүнген оолдар, ургларның шыырак дээн 18 командаларының аразынга республиканың бирги чери дээш волейбол маргылдаазы “Сүбедей” спорт ордузунга февраль 14–18 хүннеринде болуп эрткен.

Оолдарның командаларының аразынга чидиг демиселге “Сүбедей” команда, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Таңды, Чөөн-Хемчик кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның командалары шылгарап үнген. Оларның аразынга шаңналдыг черлер дээш демисел чидиг болган.

Улуг-Хем кожууннуң оолдарының командазы “Сүбедейге” уттургаш, бирги черни аңаа чайлап берип, ийиги шаңналдыг черге төлептиг болган. Бай-Тайганың командазы Таңдының командазын уткаш, 3-кү черни чаалап алган.

Уруглар аразынга Ак-Довуракты командазын “Сүбедей” тиилээш, бирги черге төлептиг болганнар. Чөөн-Хемчиктиң командазы 3-кү шаңналдыг черни ээлээн.

Ургларның-даа, оолдарның-даа тиилекчи командалары “Сүбедейлерни” республиканың бирги чери дээш волейбол маргылдаазынга тренер башкылар Тара Хомушку биле Светлана Тотошева эки белеткээнин маргылдаага “Сүбедейжилерниң” дидим болгаш чараш оюну бадыткаан.

ШЫДЫРААА

Шыдыраага республиканың 83-кү чемпионадын Тываның Спорт яамызы биле Шыдыраа федерациязы Кызылдың автотранспорт техникумунга организастап эрттирген.

Маргылдаага ниитизи-биле 78 шыдыраачылар киришкен. Шыдыраачыларның эң улуг назыныы 82 харлыг Даш Ондар, эң бичиизи 8 харлыг Тимур Иргит. Тываның шыдыраага 6 дакпыр чемпиону Эдик Ховалыг, 5 дакпыр чемпиону Артыш Чүлдүм, 2 дакпыр чемпиону Долаан Салчак, херээжен улус аразынга 2 дакпыр чемпион Арсения Ойдуп ышкаш шыырак шыдыраачыларның чемпионатка киришкени ону улам сонуурганчыг болдуруп, маргылдааны улам чидигленгирген.

Дөрт хүн иштинде швейцар дүрүм-биле чидиг салыгларның соонда эр улус аразынга Эдик Ховалыг тиилээш, республиканың 7 дакпыр чемпиону болуп, Сибирь федералдыг округ чергелиг маргылдаага ойнаар эргени чаалап алган. Кызылдың 7 дугаар школазының 11-ги клазының өөреникчизи Кежик Монгуш 2-ги, шыдыраа тренери Долаан Салчак 3-кү черлерни ээлээннер.

Херээжен шыдыраачылар аразынга школачылар тергиидээннер. Кызылдың 15 дугаар школазының 7-ги классчызы Арина Иргит чемпионнаан. Кызылдың 4 дугаар школазының 10-гу классчызы Арсения Ойдуп 2-ги, 15 дугаар школаның өөреникчизи Анастасия Ооржак 3-кү шаңналдыг черни чаалап алганнар.

Хоочуннар аразынга Өвүр кожуундан Валерий Куулар маргылдааның тергиин тиилекчизи болган. 2-ги черде Кызылдан Владимир Хаян-оол, 3-кү черде Өвүрден Степан Түлүш.

18 хар чедир назы-харлыг оолдар аразынга 1-ги черни Кежик Моңгуш, Күрүне лицейинден Доржу Сувакпит 2-ги черни, Кызылдың 15 дугаар школазының өөреникчизи Болат Бадыраа 3-кү черни чаалап алган.

Тываның 83-кү шыдыраа чемпионадының тиилекчи бүрүзүнге медальды болгаш 10 муң рубль акша шаңналын, 2-ги черлерни чаалап алган шыдыраачы бүрүзүнге мактал бижикти, 7 муң рубль акша шаңналын, 3-кү черлерни чаалап алган шыдыраачы бүрүзүнге мактал бижикти, 5 муң рубль акша шаңналдарны республиканың Спорт яамызы тывыскан.

“Санталь”, “Одаг” ТВ, «Сибирь Аграпродукт» кызыгаарлаан харыысалгалыг ниитилелдер, шыдыраага республика чемпионадының өске-даа деткикчилери маргылдааның киржикчилеринге боттарының белек шаңналдарын тудусканнар.

Шыдыраага республиканың бирги чемпионады 1937 чылда болган. Аңаа ол үениң эң шыырак 16 шыырак шыдыраачылары киришкен. Бугажык Сат чемпионнааш, Тываның шыдыраа спортунуң төөгүзүнге бодунуң адын арттырган.

ХӨЛ-ШЫДЫРААА

Шагаа–2023-ке тураскааткан тыва хөл-шыдыраа маргылдаазы база-ла Кызылдың автотранспорт техникумунга февраль 19-та болуп эрткен. Аңаа эң шыырак дээн 37 ойнакчы киришкен. Олар шупту тыва хевин кедип алганы хөлшыдыраа маргылдаазынга бир янзы национал шинчини киирген.

Эр шыдыраачылар аразынга 1-ги черни республиканың каш дакпыр чемпиону Артыш Чүлдүм, 2-ги болгаш 3-кү черлерни Айдың Ондар биле Доржу Эртине аразында тус-тузунда үлешкеннер.

Херээжен улус аразынга 1-ги черни Арсения Ойдуп, 2-ги черни Шуру Ондар, 3-кү черни Анастасия Ооржак чаалап алганнар.

18 хар чедир назынныг

шыдыраачылар аразынга 1-ги черни Кежик Монгуш, 2-ги черни Давид Сенди, 3-кү черни Намчыл Моңгуш үлешкеннер.

Хоочуннар аразынга 1-ги черни Владимир Хаян-оол, 2-ги черни Валерий Оюн, 3-кү черни Мөңгүн-оол Түлүш эзлээннер.

Маргылдааның тиилекчилеринге мактал бижиктерни, медальдарны, акша сертификаттарын тывыскан.

ТЫВА ХҮРЕШ

2023 чылдың Шагаазынга тураскааткан эң шыырак 128 мөге аразынга тыва хүреш маргылдаазы февраль 22-де «Сүбедей» спорт ордузунга бедик деңнелге болуп эрткен. Тыва хүрештиң мөгейикчилери хамчыктыг аарыг коронавирустуң уржуунда 3 чыл улай Шагаа үезинде хүрешти көрбээн болгаш, маргылдаа эгелээрин четтикпейн манап олурганнар.

Шагаага тураскааткан хүреш маргылдаазының киржикчилери ат-алдарлыг мөгелерниң аттарын чарлакчы Ушпас Куулар адап, оларны хүреш шөлүнче чалаан соонда, 128 мөге «Эзир девиин» күүсеткеннер. ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа 2023 чылдың Шагаазы-биле көрүкчүлерге, мөгелерге, аалчыларга байырын чедирип, маргылдааны ажыткан. Чыылган чонга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Орлан Маржымал хөгжүмнүг байырны сөңнээн.

Хүреш эгелээн. Аныяк мөгелерниң дидим болгаш чараш хүрежи көрүкчүлерниң сонуургалын доюлдурган. Аныяк мөге Кайгал-оол Ондар 4-кү салыгда Эрзинден Начын мөге Баасан Баткарны, 5-ки салыгда Өвүрден Хартыга мөге Алексей Монгушту, 6-гы салыгда Тес-Хемден Чаан мөге Сайын-Белек Тюлюшту октаан. Тулган тиилекчи дээш сөөлгү салыгга Улуг-Хемден Арзылаң мөге Айдың Монгушка аштыргаш, үжүүрлешкен.

Шүүлген болгаш шаңналдыг черлерже кирген мөгелерге мактал бижиктерни, медальдарны болгаш акша шаңналдарын тывыскан. Өвүр кожуун чурттуг деткикчи Алексей Конгар “Тыва эки турачылар” деп номун мөгелерге белекке берген.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Ада-чурттуң камгалакчыларының хүнүнде “Афган дайынның киржикчилери хоочуннарның эвилели” хөй-ниити организациязы хостуг хүреш маргылдаазын чылдың-на эрттирери чаңчыл апарган.

Февраль 23-те бо маргылдааны ажыдып тура, ТР-ниң Хостуг хүреш федерациязының даргазы Буян Бурбучук “Афган дайынның киржикчилери хоочуннарның эвилели” хөй-ниити организациязының удуртукчузу Леонид Кара-оолга «За развитие спортивной борьбы» медальды, Россияның Маадыры Мерген Донгакка «За патриотическое воспитание подрастающего поколения» медальды тывыскан.

Ада-чурттуң камгалакчыларының хүнүнде хостуг хүреш маргылдаазынга Кызыл кожууннуң командазы тергиидээш, мактал шаңналдарга болгаш 30 муң рубль акша шаңналынга төлептиг болган. Ийиги черни чаалап алган Чөөн-Хемчик кожууннуң командазынга 20 муң рубль акша шаңналын болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ, хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың март 1 | № 14 (19645)
ШЫН

Раиса Ондар: «Кижи боду аас-кежиининг дарганы болур»

Чонунга чылыг кус-паан чада каап алган база чагыг-сүме берген авалар чоруур. Оларның бирээзинге үлегерлиг ава база хоочун башкы Раиса Ондар дорт-ла хамаар-жыр. Бо башкы РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергиини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң Журналистер болгаш Тываның чогаалчылар эвилелдериниң кежигүнү. "Хөй-ниитиниң үнелели" медальдың бирги чергезиниң эдилекчизи.

Башкы ажылындан аңгыда чечен чогаалга сонуургалдыг, хостуг үезинде чечен чугааларны бижээн. «Низкий поклон тебе, Учитель», «Сайыт кызы», "Горе любви" деп номнарның автору.

Раиса Ончатпановна январь 1-де Бай-Тайганың Хемчик бажында Бай-Тал суурга көдээ-ажыл агый талазы-биле тускай эртемниг өг-бүлеге төрүттүнген. Башкының чаш назыны үе-чергези уруглар-биле ойнап өскени төрээн суурунга-ла эрткен. Ооң соонда ада-иезиниң ажыл-агыйының аайы-биле эге класстарны Бажың-Алаак школазынга, Шеми суурга-даа өөренип чораан, а ортумак школаны Мугур-Аксынга 1972 чылда өөренип дооскан. Оон улаштыр уран чүүл училищезин – 1976, а башкы институдун 1985 чылда чедиишкинниг доозуп алган. Совет чазак үезинде партияның "Марксизм-ленинизм университедин" массалыг чырыдыышкын политажыл агитациязының суртаалчызы мергежилди кызыл диплом-биле база дооскан. Бо башкы ажылдап чораан үелеринде эртем-билиин бедидип алыр дээш, Москвага психологтарның тускай курузун база дооскан.

Бүгү назынында башкы мергежилинге шынчы болуп, барык чартык чүс чыл чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, оларны амыдыралдың делгем оруунче үдеп, бодунуң байлак дуржулгазын аныяк башкыларга тарадып, оларның дагдыныкчызы болуп бо хүннерге чедир ажылдап чоруур. Оюн-баштак-биле болза орустап, тывалап чугаалаар, оңнап, солагайлап бижиир башкы-дыр ийин.

Хүндүлүг дыштанылга-же үнзе-даа, ынак ажылын уламчылап, школада берге кижизидилгелиг уруглар-биле, чедимче чок болгаш социал байдалы кошкак өг-бүлелер-биле ажылды чорудуп, оларга боттуг дузаны чедирип, ачы-буян акцияларын башкарып келген. А 1978 чылдан бээр амдыгаа чедир чогаалдарны үзүк-соксаал чок бижип, солун-сеткүүлге чырыдып, чонунга сонуургадып чоруур.

Башкы бодунуң дугайында мынчаар чугаалады: "Чогаадыкчы ажыл-ижим – мээң өөрүшкүм, күзелим болгаш сорук киирикчим деп санап чоруур мен" – деп, кысказы-биле демдегледи. Шынап-ла, талантылыг, хөй-ниитижи, Тывада массалыг информация чепсектериниң штаттан дашкаар идепкейлиг бижикчизи, журналист, чогаалчы. Башкының бижээн чогаалдары "Улуг-Хем" альманагынга, "Мөңгүн ужук" деп номга база хөй санныг репортажтары, амыдыралдың чидиг айтырыгларын көдүрген статьялары "Шын", "Тувинская правда" солуннарга, "Башкы" сеткүүлүнге болгаш "ТываМотиваторга" каш удаа үнген. Ол ышкаш Кызылдың дугаары 14 школазының 45 чылынга тураскааткан "Земной поклон тебе, Учитель!" деп өңнүг журналды 2011 чылда орус дылга парладып үндүрген.

Башкы бодунуң журналистикага сонуургалы-биле Тываның төлептиг кижилерин делгереңгейи-биле чырыдып, кижизидилгеге хамаарыштыр амыдыралывыста болуп турар янзы-бүрү четпес талаларывысты, эскериглерни, мөзү-шынар темазынга аажы-чаң, кижилер аразынга хамаарылга дугайында чеченмерген сөстүң дузазы-биле шоодуг аяны-биле чечен чугааларында чедингири-биле бижип турар. Россия биле Тываның каттышканы 100 чылынга тураскаадып, Тываның бурунгаар хөгжүлдезинге үлүг-хуузун киирип чораан кадыннарының ажыл-ижин чырыткан "Азия төвүнүң херээженнери" деп өңнүг номда башкының ады кирип, ооң ажылынга бедик үнелел болганын айтыр апаар.

2022 чылда Тываның чогаалчылар эвилелиниң мугур 80 чылы таварыштыр төрээн тыва дылывыс, тыва чечен чогаал дугайында болгаш аныяк-өскенниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң дугайында лекция, беседаларны, ужуражылгаларны, "төгерик ширээни" Кызылдың дараазында школаларынга (2, 3, 8, 16, 17), башкы колледжинге, көдээ ажыл-агый база эрге-хоойлу техникумнарынга болгаш Сесерлиг (Бии-Хемниң), Ээрбек болгаш Чербиге чедип, чон-биле ужуражылгаларны бедик деңнелге эрттиргеннер.

Оон аңгыда бо башкының төрүттүнген сылдызы те болгаш ындыг ирги бе, орланшоваа, сергек-хөглүг, баштак, спорттуң шупту хевирлеринге сонуургалдыг. Ушу, теннис, хол бөмбүү, хаактаар, конькилээр дээш шуут шыдаар башкы чорду. Ынчаарга, мындыг бедик алдар-аттыг хоочун башкы Шеми ортумак школазының эргинин артап, өөренип чораан бистиң, 1972 чылдың доозукчуларының, чаңгыс классчы эживис, бүгү талазы-биле талантылыг, өөредилгеге, уран чогаалга, спортка-даа... Чылыг үеде велотрассада чадаг-терге теп, "Сүбедей" спорт өргээзинде конькилеп, "Тайга" станциязынга лыжалаар кижи, эжимниң ерестиин кайгап ханмас мен.

/ Валентина ДОРЖУ, чогаалчы.

Кызыл хоорай.

Буянныг йөрээл

Өг – чаглактыг,
Йөрээл – буянныг.

Чырык черге төрүттүнүп келиривиске, хинивис кескен кижи бистиң ийи дугаар иевис болур. Ада-иемниң 5 дугаар уруу болуп төрүттүнген мен. Хиним кескен кырган-авамны Норжуңмаа Монгуш дээр. Ол Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш сумузунга чурттап чоруур. Арат-чонунга хүндүткелдиг, чаш уруглар хини кезер буянныг тудугжу. Ооң хинин кескен чаштарын санап четпес. Хөй иелерниң караан чырыдып, оларның тынын камгалап чораан.

Хиним кескен кырган-авам боду база хөй ажы-төлдүг. Ол хиним кезерде, авамның адын адааш, йөрээлдер салган:

– Чааккайы кызыл чараш кыс болуп өссүн! Хини чоон кыс-тыр, хөй ажы-төлдүг база дуңмаларлыг, аас-кежиктиг, узун назынныг, бай-байлак чурттазын! Көрүп-ле чору барың че – дээн-дир.

Чырык черге төрүттүнүп турумда, хиним кескен иемниң алдын өртектиг йөрээл сөстери ёзугаар хөй ажы-төлдүг, назы-харым сезен ашкан Маадыр ие болдум. Хиним кескен эне авамның уйнуктары-биле эдержип чоруур мен.

Чаа чыл байырлалында бир угбамның уруу Любовь Шыдырааевнаның меңээ байыр чедиргенинге өөрүп четтиргеним илередип, аңаа каң дег кадыкшылды күзедим. Хиним кескен эне авамга божуп чаяаган авам-биле иелээн кечим шайлыг, көгээржик дергилиг аалдап четкен бис.

/ Чылбак МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң Улус өөредилгезиниң хүндүлүг башкызы.

Хана-солуннуң кавыны – журналистика

Самагалдайның чеди чыл тыва школазының «Эки өөредилгези дээш!» дээр хана-солунун үндүрүп тургаш, аңаа үнген бир материалымны районнуң «Бурунгаар!» деп солунунга бергеш, ооң редакторундан тайылбыр, сүме алдым. «1953–1963» дээр демдеглелдерим кыдыраажы ынчаар тывылган. Ынчангаш 2023 чылда стажымның 70 чыл болганы бо. ССРЭ-ниң Журналситер эвилелиниң кежигүнү болганымдан бээр 55 чыл болдум. Бо аразында «Сылдысчыгаш», «Эне-Сөзү», «Улуг-Хем» солуннарны, оларның редакцияларын «Улуг-Хемниң» типографиязын үндезилеп тургустум. Чааскаан-на. «Эне-Сөзү», «Хем-Белдири» солуннарның шуптузунуң бирги редактору болдум.

40 хире номнарымның дөрттүң бир кезии – журналистика. Журналист бодумнуң кадыкшыл дээш демиселим 1985 чылда Анай Балчыровна биле Валерий Ховалыгович Кара-оолдарның Каа-Хемге организастаан арага амзавас шайлалгазындан эгелээн. Ол-ла үеден эгелээш, Наталья Тыртык-Караның «Элээр чорук болгаш кадыкшыл» ниитилели-биле Тываны он ажыг чыл кезидим. Ак Хаан үезинде арагачыларны адып шаажылаар, а 1920 чылдарда 10 чылга шиидер турган. Өске хоойлудүрүмнерни суртаалдап, боттарывыс ыры, шүлүк-биле чонну сургап турдувуста, тыва шай байырлалдары тывылгылаан, арага амзавас байырлалдар арбыдаан. Бо бүгүнүң түңнели – «Хамык ужур – кадыкшылда» деп ном.

«Тожувус – тоожувус» дээр ном Тывамның чамдык девискээрлериниң амыдыралын Кыдыкы Соңгу чүкке деңнештирер дээш, журналист кижиниң, мээң, 7 чыл тутчуп келген ажылымның херечизи. Верхоян сыннарында 42 муң ивилиг «Заря» колхозка болган Кыдыкы Соңгу чүк улустарының байырлалынга баргаш, Москвада «Север» эргелелдиң даргазы Михаил Кошелевке ужурашканым – аас-кежик. Оон келгеш, Тожу кожуунуң даргазы турган (ам Тываның хоочуннар эвилелиниң даргазы) Сагаан-оол Долгар-биле кады «Север» эргелел-биле телефон-нажып-даа турдувус. Тываны Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн Чазак чарлыы үнген соонда, меңээ күрүне шаңналын тыпсыптарга-ла, бо номну үндүрер акшаны бо даргам бажыңымга эккеп берди.

«Ера азы Ыглаксанчыг тоожу» дээр ном мээң, ТР-ниң прокуратуразының база айыыл чок черииң дузазы-биле РФ-тиң мындыг органнарының чөпшээрелибиле ачамның чажыт (байысаалга, карартканнарның чугаалары, билдириишкиннери) документилерин номчаанымга үндезилеттинген. Ындыг документилерни менден өске кымдаа номчуваан, чөпшээрел бээрин Москва хоруп каан. Ынчангаш бо ном хоргаадал ажылдакчыларының кандыызын көргүскен чаңгыс ном болган. Чамдык таварылгаларны чедир бижиринден «эгенгеним» – бодумнуң буруум.

1960 чылдарда колхоз даргазындан өске машиналыг кижи чок. Ынчангаш «Тувинская правдадан» келген Анна Токаны мотоциклге ушкарып алгаш, тараа шөлдерин кезип турган мен. 1965 чылда «Тываның аныяктарынга» кээримге, редакция «УАЗ»-тыг болду. Баштайгы чолаачывыс – Ээрбектен Василий Тартак. Редакция даштында ыяш аңмаарда ийи-ийи эзер, чүген, чулар, чонак болгаш чагы азып каан. Чагыны ап алгаш сургакчылаан черивиске торлаалап, коданнап, балыктап хонар турдувус. А дүжүт ажаалдазының үезинде хоорай адааңда тараа сайгарар базага каш-даа журналист чеде бээр, тараа дужааган машиналарның кайызынга-даа олуруптар. Бир катап Каа-Хемниң Көк-Хаакка караңгыда кылаштап келгеш, бир бажыңның хөпээн сигенинге чыдып алырымга, школачы оглу көрүп каан.

1982 чыл. Ажыл-агыйжы арга-дуржулга солчур дээш, 118 кижи ийи самолет-биле Даг-Алтай четтивис. Копту тулчуушкунуңуң 100 чыл оюнда «За что сражались тувинцы в Монголии?» дээр номумну ол аймактың губернатору Нямдаваа баштаан улуска сундум. Эрткен чылдың сентябрьда эртем-шинчилел институдунда Василий Салчак баштаан өөрүм-биле кады Копту маадырларынга тураскаал тургузар черни барып көрдүвүс. Адагаш баарында хөрзүннү каскаш, Тывавыстың довураан немей чажып кагдывыс. Ол черниң удуртукчулары мээң копту маадырларының дугайында шүлүктеримни моол дылче очулдурар деп турарын дыңнаттылар.

/ Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Октябрь Саая: «Хөгжүмчү эвес, чурукчу мен”

Тываның хөйге билдингир хөгжүмчүзү Октябрь Сааяның чырык өртемчейден чарлып чорутканындан бээр 2023 чылдың март 1-де 11 чыл болур.

«UG-SHIG» бөлүктүң удуртукчузу, композитор, аранжировщик, ыраажы, хөөмейжи, чурукчу, шупту хөгжүм херекселдеринге профессионал бедик деңнелге ойнаар (мультиинструменталист). 2000 ажыг хөгжүм чогаалдарының, ырларның, тоолдар, шиилер болгаш танцы-самның хөгжүмнүг композицияларының автору. Национал хөгжүм херекселдерин чазаарынга мастер. Тыва, Россия, Европа чергелиг фестивальдарның, мөөрейлерниң аңгы-аңгы дипломнар, грамоталар болгаш өске-даа шаңналдарының эдилекчизи. Октябрь Макарович Саая уран чүүлдүң хөгжүм болгаш чурулганың бүгү адырларынга салым-чаяанныын көргүскен кижи.

Ол көскү болгаш чайынналчак чогаадыкчы амыдыралды чурттап эрткен. 2000 чылдың эгезинден тура Тывага ырларны бүдүн композиция кылдыр тургузуп шыдаптар, аранжировка талазы-биле бедик профессионалдыг техниканы кончуг эки шиңгээдип алган кара чаңгыс кижи турган. Ооң чогаадыкчы ажылдары өскелерниинге көңгүс дөмейлешпес, бодунуу-биле онзагай ылгалдыг турган. Ынчангаш профессионал-даа, чаа эгелеп чоруур ыраажылар-даа үгле оон арга-сүме алыр, кады ажылдаксаар турганы билдингир. Октябрь Сааяны долгандыр ооң философчу, чамдыкта фантастиктиг көрүжүнге үндезилээн чогаадыкчы ажыл-иш хайнып турган. Чаңгыс үн, интонациядан эгелээш, бүдүн хөгжүмнүг композицияны тургускаш, ол бүгүнү чураан чурук-биле немеп, доозар турганы онзагай. Ховар салым-чаяанныг хөгжүмчүнүң чырык адын амга чедир кады ажылдап чораан эш-өөрү сактып чоруур.

Октябрь Саая Теве-Хаяга чогаадыкчы өг-бүлеге төрүттүнген: ачазы Макар Саая чурук тырттырыкчызы чораан, авазы Сереңмаа Дававаевна гитарага ойнаарындан аңгыда, ырлаарынга салым-чаяанныг турган. Октябрь ада-иезиниң ортун оглу болуп төрүттүнген. Роман деп акылыг, Оюмаа деп дуңмалыг. Ада-иези чок болган соонда, Октябрь 1-ден 3 класска чедир ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интернадынга өөренген. Дараазында класстарны Чадаана хоорайның 1 дугаар школазынга өөренгеш, алдыгы класска тургаш, хөгжүм делегейинче бир дугаар базымны кылган – школаның оркестринге бас-гитарага ойнап эгелээн. Октябрьның бичиизинден тура фото-чуруктар аразындан эң-не чаражын шилип билир кылдыр өөренип алганы, ооң келир үеде салым-чолунга салдарлыг болган.

1990 чылда ол Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырынче өөренип кирип алган. Ону дооскаш, Тываның күрүне филармониязының үн бижидер студиязынга ажылдап эгелээш, “Аян” вокал-инструменталдыг ансамбльга дакпырлап ажылдааш, концерттерге киржип турган. Ол ансамбльдың ыраажызындан хөөмейжизинге чедир, бас-гитаристен бүгү хөгжүм херекселдеринге шуптузунга шенээн. Түннелинде, бүгү талазы-биле профессионал деңнели бедик хөгжүмчү апарган.

2005 чылдан тура В. Көкоол аттыг Национал хөгжүмшии театрының хөгжүм килдизин удуртпушаан, “Шаалааш” улустуң аас чогаал бөлүүнүң база удуртукчузу турган. Ол үелерде хөгжүм кааспалгазын дараазында шиилерге бижээн: “Үш ок” (Чылгычы Ондар), «Долуманың хуулгаазынны» (Кызыл-Эник Кудажы), мюзикл «Дембээрел» (Леонид Каң-оол). Ол ышкаш Тываның күрүне филармониязынга уругларга “Балаң сеңги” деп шииге, концерт программаларынга аялгаларны, янзы-бүрү ырларның аранжировказын кылып турган. Ооң чогааткан аялгалары: Ю. Кюнзегештиң сөзүнге “Тыва Республика”, О. Дамба-Хуурактың сөзүнге бижээни “Бурунгу чуртум, бурунгаар!» деп ырлар чон

аразында эң-не нептереңгей хиттер апарган.

2005 чылда «Ug-Shig» азы «Уг-Шиг» деп чиктиг аттыг бөлүктү тургускан. Бөлүктүң альбомунуң антологиязында этниктиг аялгалар, ырларны О. Саая боду, А. Ховалыг, Х. Куулар болгаш А. Медведев (Darky) национал хөгжүм херекселдеринге үдевишаан, хөөмей, сыгыт, каргырааны база холуштур кончуг ыяңгылыг кылдыр күүседип турганнар. Шак ындыг хөгжүм чогаалдарында хамнаашкынның философиязын, бойдустуң болгаш дириг амытаннарның үннерин өттүнгенин дыңнап болур. Оон аңгыда, игилге аялгалар, өске-даа национал хөгжүм херекселдеринге аялгаларны бедик деңнелге ойнап күүседип турган. «Electronik Transcendental Musik» деп альбомда эксперименталдыг, электроннуг, этниктиг, джаз-авангард, модерн стилинге болгаш транс медитация стилинге тыва аас чогаалын холуп көргүскен. Ынчалдыр Октябрь Сааяның хөгжүм чогаалының кол кезээн тыва аас чогаалы – хөөмейниң бүгү хевирлери ээлеп турар: сыгыт, каргыраа, хөөмей, борбаңнадыр, эзеңгилээр. Ол ышкаш улустуң кожамыктары, тоолчургу чугаалары болгаш өске-даа.

2005 чылдан тура Октябрь Саая бодунуң мастерскаязынга тыва национал хөгжүм херекселдери: игил, дошпулуур, кеңгирге, дүңгүр, шоорну чазап, белеткеп эгелээн. Оларны кештен, аът кудуруу, хадыдан дээш өске-даа материалдардан кылып эгелээрге, чагыглар үгле чурт иштинден эвес, даштыкыдан безин кээп турган. Ам-даа ооң чазаан хөгжүм херекселдеринде хөй хөөмейжилер, хөгжүмчүлер, даштыкының хөгжүмчү артистери шупту ойнап чоруур.

Бодунуң кыска амыдыралында Октябрь Саая делегей чергелиг этниктиг фестивальдар: «Табык–1990», (Якутск), «Этнолайф–2005» (Москва), «Чир-чаяан–2007» (Хакасия), «Gannat-Les Cultures Du Monde Allier-France Festival 2007» (Франция), «Саянское кольцо–2008» (Хакасия), «Живая вода–2008», «Үстүү-Хүрээ–2006» киржип четтигипкен. Ол «Лучший мультиинструменталист», «Наутика–2009», «Ейский фестиваль электронной музыки Пустые Холмы–2009» (Москва), «Latna Sopela-Poreq-Croatia–2009» (Хорватия) мөөрейлерниң дипломнарының эдилекчизи.

/ К. МОНГУШ.
Улусчу чогаадылга төвүнүң медээзи-биле.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН
2023 чылдың март 1 | № 14 (19645)
ШЫН

| МААДЫРЛАР УТТУНДУРБААН |

Торгалыгның маадыр оглу

“Маадырлар бистиң аравыстан үнер” деп чугаада чөптүг чүүл-ле бар.

Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг суурнуң аныяк өг-бүлези Виктор Доңгакович биле Зоя Түлүшевна Таспаанчыктарның оглу 1986 чылдың апрель 16-ның хүнүнде төрүттүннерге, ону Маадыр деп адап кааны бичии чаш оолдуң эрес-маадыр мөзү-шынарлыг эр боорун үе өттүр билген-даа ышкаш.

Торгалыг ортумак школазының өөредилгеге кызымаккай, хостуг хүреш болгаш волейбол дээш спорттуң өске-даа хевирлерин-ге хандыкшылдыг оол чораанын Маадырның башкылары сактып чоруурлар.

Торгалыг ортумак школазын дооскаш, Тываның политехниктиг техникумунче өөренип киргеш, ону дооскаш, Россияның Чепсектиг Күштеринге шериг албан-хүлээлгезин эрттирип чорупкан. Чогум-на ынчан шериг херээ-биле ооң салым-хуузу доңнажы берген чадавас. 2015 чылда российжи армияга керээ ёзугаар шериг эрттирер орукту ол шилип алган.

Кижиниң эрес-маадырлыг мөзү-бүдүжү кончуг берге байдалдарга көстүп келир деп чугаа бар. Маадыр Таспаанчыктың ындыг мөзү-бүдүжү 2022 чылдың май айда Украинаның Красный Лиман деп чурттакчылыг чери дээш тулчуушкуннарга илереп келген. Анаа дайынчы Маадыр Таспаанчыктың башкарган шериг машиназының экипажы ок-чепсекти тулчуушкун шөлүнге чедирип, оон балыглаткан болгаш маадырлыы-биле чок болган дайынчыларны үндүр сөөртүп турган... Дайын-чаа чидириглер чок болур эвес. Дайынчы даалгазын күүседип тургаш, анаа дайынчы Маадыр Таспаанчык маадырлыы-биле амы-тынындан чарылган.

Дайынчы албан-хүлээлгезин эрес-дидим күүседип, анаа дайынчы Маадыр Таспаанчыкка “Мужество” орденни тыпсып, Маадырның шаңналын өг-бүлезинге дамчыдып берген.

Маадыр Викторовичиниң ийи кызы, оларның авазы болгаш Маадырның кырган адазы, эш-өөрү, чаңгыс чер чурттуглары ону кажан-даа утпас, кезээде сактып чоруур.

/ Бистиң корр.

| СПОРТ |

Часпас адар адыгжылар

Февраль 24-те Кызылдың Гастелло аттыг национал парыгынга тыва чоннуң ыдык байырлалы Шагаа таварыштыр республика чергелиг ча адар оюнның баг адар хевиринге маргылдаа болуп эрткен.

Үк мөөрейге бежен ажыг Тываның эң шыырак адыгжыларының бирээзи, Тыва үндезин культура төвүнүң ус-шевери Артыш Борбак-оолович Монгуш эң тергиини болган.

Ча адар оюнның түңнелдери:

1-ги черни Артыш Моңгуш (Барыын-Хемчик кожуун) 27 сан;

2-ги черни Олег Чанчып (Улуг-Хем кожуун) 24 /1;

3-кү черни Эрес Ооржак (Барыын-Хемчик кожуун) 24/0;

4-кү черни Хертек Даң-Хая (Мөңгүн-Тайга) 23/1;

5-ки черни Кежик Успун (Бай-Тайга кожуун) 23/0 чаалап алганнар.

Кыс адыгжылар аразынга:

1-ги черни Мамаа Күжүгет (Сүт-Хөл кожуун) 18;

2-ги черни Даяна Бюрбю (Кызыл) 16;

3-кү черни Раиса Тутатчикова (Кызыл) 16;

4-кү черни Чинчи Монгуш (Улуг Хем кожуун) 16;

5-ки черни Ай-Луна Монгуш (Улуг-Хем кожуун) 15 чаалап алганнар.

Өгбелеривистен дамчып келген тыва ча адар оюнның баг адар хевиринге маргылдааның тиилекчилери тустузунда шаңналдарны алган.

/ Тываның үндезин культура төвүнүң медээзи-биле.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

Информационное сообщение о проведении открытого аукциона по заключению договора аренды земельного участка

1. Организатор торгов: Администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва». Адрес: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д.8, эл.почта: chaa-hol.cog@mail.ru.

2. Основание проведения аукциона: постановление «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка, государственная собственность на который не разграничена» от 27 февраля 2023 г. №123.

3. Форма торгов – аукцион, открытый по составу участников, открытый по форме подачи предложения.

4. Дата, время, место окончания приема заявок на участие в аукционе: 27.03.2023 г. в 17.30 ч., Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8.

5. Дата рассмотрения заявок и определения участников аукциона: 29.03.2023 г. в 09.00 ч. Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8.

6. Дата, время и место проведения аукциона: 31.03.2023 г. в 09.00 ч. по местному времени, по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, на 2 этаже в зале заседаний.

7. Заявки на участие в аукционе, поступившие по истечении приема заявок, возвращаются заявителю в день ее поступления.

8. Предмет аукциона: право на заключение договора аренды земельного участка, государственная собственность, на которого не разграничена согласно лоту. По результатам аукциона определяется ежегодный размер арендной платы.

ЛОТ1 – земельный участок с кадастровым номером 17:14:0801002:142, категория земель – земли сельскохозяйственного назначения, общей площадью 900000 кв.м., расположенный по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Канмыылдыг, с разрешенным видом использования – выращивание зерновых и иных сельскохозяйственных культур. Срок договора аренды – 49 (сорок девять) лет. Начальный размер арендной платы – 7600 руб. в год, размер задатка – 1520, шаг аукциона – 3% от размера годовой арендной платы. По лоту ограничений и обременений в использовании земельных участков нет.

Реквизиты для внесения задатка: КБК **97211105013050000120,** УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ – НБ Республики Тыва, **ИНН 1715001332, ОКТМО 93656440, БИК 019304100, КПП 171501001).**

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 17:30 ч. 27 марта 2023 г.

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна http://chaa-hol.rtyva.ru/ и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва.

РЕКЛАМА

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тывамедиагрупп" ПБ"
ТР-ниң КАА

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң адрези:
667000. Тыва Республика Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — **П6855,**
организацияларга — **П6860**

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3475 кезек

2023 ЧЫЛДА “ШЫН” СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН ЧАГЫДАР БОЛЗА, ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10